



ԶՄԻԱԾԻՆ





ԽԷ
ՏԱՐԻ



ԷԶՄԻԱԾԻՆ



ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ՅԻՆԱՆԻ

1990



ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգէն Ա. Հայրապետի Սուրբ Ծննդեան բարոզը՝ արտասանուած Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում	3
Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդեան տոնների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծուքյուն Ս. Տ. Վազգէն Ա. Հայրապետի և թուր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները	5
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհալորական գիրը Ամանորի և Սուրբ Ծննդեան տոների առթիվ՝ ողջված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին	8
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և պետական բարձրատիճան անձնավորությունների միջև փոխանակված հեռագրեր Նոր տարվա առթիվ	10
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի հեռագիրը Ռուս Եկեղեցու Նորին Սրբություն Պիմեն Պատրիարքին՝ Բաքվից ռուս փախստականների օգնության ֆոնդին նվիրատվության առթիվ	14
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ողջույնի և օրհնության գիրը գերաշնորհ Ս. Գյուտ արքեպիսկոպոս Նազաշյանին՝ Ամստերդամի հայոց եկեղեցու վերաբացման առթիվ	15
Վերաբացվեց Ամստերդամի հայոց եկեղեցին	16
Հաղորդագրություն թիւ 4	18
Հաղորդագրություն	20
Ամանորը Մայր Աթոռում	21
Խաղիլայի Կարմիր խաչի պատվիրակության այցը Մայր Աթոռ	29
ՄԱՅՐ ԱԹՈՂՈՒՄ—Եկեղեցական բեմ. լուրեր	30
Ներսէս արքեպիսկոպոս Պոզապայանի բարոզը Մայր տաճարում	32
Նորին Յակոբայ (Շամախեցոյ) տաղ և դրուագ ի վերայ Սիրոյ Էջմիածնի, վասն ուրախութեան առաջեալ	34
ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ—Խոսք երախտիքի	36
ՄԱԿԱՐ ԱՐԳ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ—Ազոյ հանդէս Իրաքի հայոց թեմին մէջ	37
ՀԱՅՐ ՊՈՂՈՍ ԼԵՎՈՆ ԶԵՔԻՅԱՆ—Եղիշեի երկը որպէս վաղ հայկական եկեղեցու եկեղեցաբանության վկայություն	40
ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Էջմիածնի ավետարանը	50
«Эчмιάдзин» официальный журнал Эчмιάдзинского Католикосата	61
«Etchmiadzin» official monthly of Holy Etchmiadzin	62
«Etchmiadzine» organe officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine	63

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ, ԷՋՄԻԱՇԻՆ «ԷՋՄԻԱՇԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмιάдзин, Редакция журнала «Эчмιάдзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine. Arménie, URSS

Հանձնված է արտատրության 22.03.1990 թ.: Ստորագրված է տպագրության 20.04.1990 թ.:
Տպագրական 4 մամուլ +1 ներդիր, թուղթ՝ 60×84/8, պատվեր 361:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1990 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ



ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ՎԱԶԳԷՆ Ա.
ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՍՈՒՐԲ ԾՆՆԴԵԱՆ ՔԱՐՈԶԸ՝
ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
(6 Յունուար 1990 թ.)

Յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամեն:

«Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն»:

Սիրելի հաւատացեալներ ի Հայաստան և ի սփիռն աշխարհի,
Մեր Մայր Եկեղեցին առաքելական, այսօր աւետում է լոյս ծնունդը
և աստուածաշայտնութիւնը Յիսուսի, Որդւոյն Աստուծոյ, որ մարմնացաւ
որպէս մարդ Սուրբ Կոյս Մարիամից, աշխարհին բերելու համար խօսքը
Հօր Աստուծոյ, որի մասին վկայում է Ղուկաս աւետարանիչը, թէ՛ «Աստ-
ուած Իր Որդուն ուղարկեց աւետարանելու աղքատներին, բժշկելու սրտով
վիրատրներին, ազատելու գերիներին, քարոզելու կոյրերին տեսողութիւն,
ազատ արձակելու կեղեքումներին» (Ղուկաս Դ 18—19):

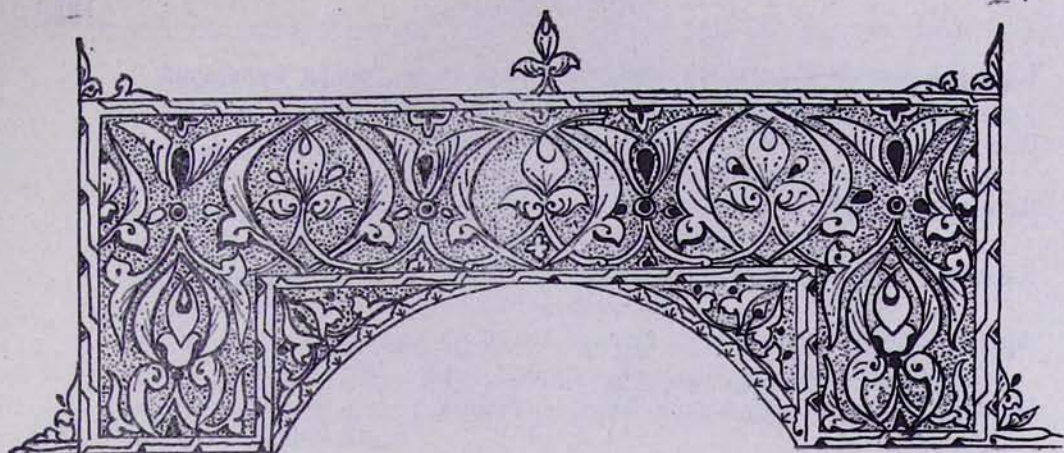
Այս երազանքներով, այս սուրբ սպասումներով է, որ մարդիկ դիմա-
ւորեցին Ծնունդը Յիսուսի, հրաշալի պատկերացումներով:

Յիսուսի Ծնունդը աւետուել էր աշխարհին, պատգամովը հրեշտակ-
ների՝ «յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն», երբ երկնքի բար-
ձունքներից ծագել էր մի ճառագայթող աստղ իբրեւ մեծ ու սքանչելի խոր-
հուրդ, ծանուցելու, թէ ծնուել էր Փրկիչը մարդկութեան:

Այսպէս է որ Յիսուս եղաւ ու մնաց մինչև այսօր Իշխան խաղաղու-
թեան ու Արեգակ արդարութեան, ինչպէս գուշակել էր Եսայի մարգարէն,
ինչպէս երգել էին հրեշտակները Բեթղէհէմի երկնքի բարձունքներից:

Արդարութիւնը և խաղաղութիւնը մահ մեր օրերին մնում են հրաշք
երազանքներ, սուրբ սպասումներ աշխարհի ժողովուրդների համար, որոնք
իրենց յուսացեալ հայացքները դէպի երկինք յառած, աղերսում են Աստ-
ծուց, որ Յիսուսի ծնունդով ծանուցուած փրկարար պատգամները իրապէս
կեանքի ուղեցոյց դառնան մարդկանց ու պետութիւններին:

Աշխարհում եղել են ու կան անարդարութիւններ անհատ մարդկանց
նկատմամբ, եղել են ու կան անարդարութիւններ հաւաքականութիւնների
և մանաւանդ ազգութիւնների նկատմամբ, որոնք պատճառում են այնքան



ԱՄԱՆՈՐԻ ԵՎ ՓՐԿԶԻ ՀՐԱԾԱՓԱՌ ՍՈՒՐԲ ԾՆՆԴՅԱՆ
ՏՈՆԵՐԻ ԱՌԹՎ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ
ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ
ՕՇՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆ Ա. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԵՎ ԲՈՒՅՐ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՊԵՏԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ
ՈՂՋՈՒՅՆԻ ՀԵՌԱԳՐԵՐՆ ՈՒ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոռմեական Կաթողիկ Եկեղեցու Քահանայապետ, Նորին Սրբություն
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՊՈՂՈՍ Բ ՊԱՊԻՆ (Հոռմ),
Կոստանդնուպոլսի Հոռաց Տիեզերական Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԴԵՄԵՏՐԻՈՍԻՆ (Ստամբուլ),
Մոսկվայի և համայն Ռուսաստանի Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ՊԻՄԵՆԻՆ (Մոսկվա),
Երուսաղեմի Ողղափառ Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԴԻՈԴՈՐՈՍԻՆ (Երուսաղեմ),
Ղպտի Ողղափառ Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԱՄԲԱ ՇԸՆՈՒԴԱ Գ-ԻՆ (Կահիրե),
Համայն Եթովպիայի Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԱԲԲԱ ՄԵՐԿՈՐԻՈՍԻՆ (Ադիս Աբեբա),
Հնդկաստանի և Արևելքի Մալաբար Եկեղեցու Կաթողիկոս, Նորին Սրբու-
թյուն ԲԱՍԻԼԻՈՍ ՄԱՐ ԹՈՄԱ ՄԱՏԹԵՈՍ Ա-ԻՆ (Քոթայամ),
Համայն Վրաց Պատրիարք-Կաթողիկոս, Նորին Սրբություն
ԻԼԻԱ Բ-ԻՆ (Թբիլիսի),
Ռումին Օրթոդոքս Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԹԵՈԿՏԻՍՏԻՆ (Բուխարեստ),
Բուլղար Օրթոդոքս Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ՄԱՔՍԻՄԻՆ (Սոֆիա),

Անտիոքի Ասորի Ռողափառ Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԶԱԶԶԱ Ա ԻՎԱՍԻՆ (Դամասկոս),
 Անտիոքի և Համայն Արևելքի Հույն Կաթոլիկ Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին
 Սրբություն **ՄԱԶՍԻՄՈՍ Ե ՀԱՔԻՄԻՆ** (Դամասկոս),
 Անտիոքի Ասորի Կաթոլիկ Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԱՆՏՈՒԱՆ ՀԱՅԵՔ Բ-ին (Բելրոյթ),
 Անտիոքի և համայն Արևելքի Հույն Օրթոդոքս Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին
 Սրբություն **ԻԳՆԱՏԻՈՍ Դ-ԻՆ** (Դամասկոս),
 Քենթրբերի Արքեպիսկոպոս, համայն Անգլիայի եպիսկոպոսապետ և միա-
 րոպոլիտ, Նորին Գերաշնորհություն Ռոբերտ ՌԸՆՍԻԻՆ (Լոնդոն),
 Աթենքի և համայն Հելլադայի Արքեպիսկոպոս, Նորին Գերաշնորհություն
ՍԵՐԱՖԻՄԻՆ (Աթենք),
 Սերբիայի և համայն Հարավսլավիայի Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԳԵՐՄԱՆԻՆ (Բելգրադ),
 Վարշավայի և համայն Լեհաստանի միաբնակչության, Նորին Գերաշնորհու-
 րություն **ՎԱՍԻԼԻՆ** (Վարշավա),
 Պրագայի և համայն Չեխոսլովակիայի միաբնակչության, Նորին Գերաշնորհու-
 րություն **ԴՈՐՈՖԵՅԻՆ** (Պրագա),
 Կիպրոսի Արքեպիսկոպոս, Նորին Գերաշնորհություն
ԽՐԻՍՈՍՏՈՄՈՍԻՆ (Նիկոզիա),
 Անտիոքի Մարոնիտ Պատրիարք, Նորին Ամենապատվություն
ՄԱՐ ՆԱՍՐԱԼԱ ԲՈՒՏՐՈՍ ՍՖԵՅՐԻՆ (Բքերքե),
 Նորին Ամենապատվություն կարդինալ
ՌՈԺԵ ԷՉԵԳԱՐԱՅԻՆ (Վատիկան),
 Վիեննայի Արքեպիսկոպոս, Նորին Ամենապատվություն
Դոկա. ՀԵՐՄԱՆ ԳՐՈՆԵՐԻՆ (Վիեննա),
 Քրիստոնեական Միության Քարտուղարության նախագահ, Նորին Ամենա-
 պատվություն կարդինալ **Ժ. Գ. Մ. ՎԻԼԼԵՐԱՆԴՍԻՆ** (Վատիկան),
 Փարիզի Արքեպիսկոպոս, Նորին Ամենապատվություն
ԺԱՆ ՄԱՐԻ ԼՅՈՒՍՏԻԺԵՆԻՆ (Փարիզ),
 Լիոնի Արքեպիսկոպոս, Նորին Ամենապատվություն կարդինալ
ԱԼԲԵՐ ԳԵԿՈՒՐՏՐԵՆԻՆ (Լիոն),
 Լատվիական ՍՍՀ Ավետարանական-Լուսեռական Եկեղեցու Արքեպիսկո-
 պոս, Նորին Գերազանցություն **ԷՐԻԿ ՄԵՍՏԵՐՍԻՆ** (Ռիգա),
 Էստոնական ՍՍՀ Ավետարանական-Լուսեռական Եկեղեցու Արքեպիսկո-
 պոս, Նորին Գերազանցություն **ԿՈՒՆՈ ՊԱՅՈՒՎԱՅԻՆ** (Տալլին),
 Ֆրանչիսկյան միաբանության կուստոդ
ԿԱՐԼՈ ՉԵԿԿԻՏԵՎԻՆ (Երուսաղեմ),
 Խաղաղության Քրիստոնեական Կոնֆերանսի նախագահ, Նորին Սրբազ-
 նություն **ԿԱՐՈՒ ՏՈԹԻՆ** (Պրագա),
 Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի գլխավոր քարտուղար
դոկա. ԷՄԻԼԻՈ ԿԱՍՏՐՈՅԻՆ (Ժնև),
 Մխիթարյան ուխտի ընդհանուր քարտուղար Հայր
ՆԵՐՍԵՍ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍՅԱՆԻՆ (Վենետիկ),
 Մխիթարյան ուխտի աբբահայր, Գերապալծառ Հայր
ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎԱՐՊԱԿԵՐ ՄԱՆՅԱՆԻՆ (Վիեննա),

Աստուծո ողորմությամբ և մեր Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի Սուրբ Ծննդյան ավետիսով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից հղում ենք Ձերդ Սրբությանը եղբայրական հարգալից սիրո Մեր ջերմ ողջույնը: Աստվածային Մանուկը, որի հրաշափառ Ծնունդը ցնծությամբ ենք տոնելու շուտով, թող քաղցրությամբ ընդունի մեր բարի մաղթանքները համայն մարդկության բարօրության, երջանկության և խաղաղության համար:

«Փառք ի բարձունս Աստուծոյ և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն»:

Երկնաբնակ հրեշտակների այս սքանչելի երգի բառերով մաղթում ենք պատմական ձեր սուրբ Եկեղեցուն անասաանություն և հոգևոր ծաղկում, իսկ Ձերդ Սրբությանը՝ քաջատողջություն և աստվածային առատ շնորհներ:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին

✠

* *

Ի պատասխան Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի՝ Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդյան շնորհավորական գրությունների, ստացվել են քույր Եկեղեցիների կրոնական պետերի և կրոնական այլ համայնքների ու կազմակերպությունների ղեկավարների կողմից այդ առթիվ ուղարկված ջերմագին շնորհավորական հեռագրեր ու գրություններ, որոնցում մի անգամ ևս պայծառորեն արտահայտվում է քրիստոնեական սիրո, եղբայրության ու համագործակցության ոգին քույր Եկեղեցիների ու կրոնական այլ համայնքների և կազմակերպությունների միջև:

Հանուն Հայոց Հայրապետի ջերմ շնորհակալություն ենք հայտնում ստացված պատասխան շնորհավորականների համար:





ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ԳԻՐԸ ԱՄԱՆՈՐԻ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ԾՆՆԴՅԱՆ
ՏՈՆԵՐԻ ԱՌԹՎ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՆՎԻՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵՐԵՔ ԱԹՈՌՆԵՐԻՆ, ԹԵՄԱԿԱԼ ԲՈԼՈՐ
ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻՆ ԵՎ ԵԿԵՂԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻՆ

Սիրեցյալ Եղբայր Մեր,

Նոր Տարվո լուսաբացին Մենք հուզումով ողջունում ենք մեծ ավետի-
սը Մեր Տիրոջ և Փրկչին Հիսուսի Քրիստոսի հրաշք Ծննդյան, հավատքով
և հույսով լի, որ մեր Սուրբ Եկեղեցին ու հավատացյալ մեր ժողովուրդը
վերստին լուսավորված շնորհներովը Սուրբ Ծննդյան, պիտի կարողա-
նան հոգեպես վերանորոգվել, զորանալ, պայծառանալ և մշտանորոգ
եռանդով բուժել իրենց վիրավոր մարմինը ու հասնել մեր ազգի արդար
սպասումների իրականացման ափին խաղաղությամբ:

Այս աղերսով շնորհավորում ենք Ձեր Նոր տարին և Սուրբ Ծննդյան
լուսաբաշխ տոնը, մաղթելով Ձերդ Ամենապատվության, տիրախնամ Սուրբ
Աթոռիդ հոգևոր դասուն, եկեղեցական վարչական մարմիններին և համայն
հավատացյալներին երկնային օգնականություն:

Շնորհավոր Նոր տարի և Սուրբ Ծնունդ:

Սիրով ի Քրիստոս՝

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

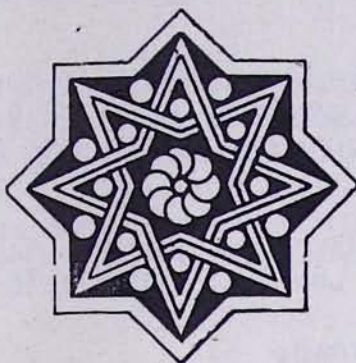
Ա. Էջմիածին

*
* *

Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Վեհա-
փառ Հայրապետի անունով ստացվեցին ամենաջերմ և հարգալից զգաց-
մունքներով զեղուն բազմաթիվ շնորհավորական հեռագրեր և նամակներ

մեր նվիրապետական երեք Սթոունների գահակալներից, արտասահմանի և ներքին բոլոր թեմերի ստաջնորդներից, ազգային-եկեղեցական, մշակութային, հայրենակցական, տիկնանց, օրիորդաց և երիտասարդաց զանազան կազմակերպություններից, հալ և օտար պաշտոնական անձնավորություններից:

Հանուն Հայոց Հայրապետի ջերմ շնորհակալություն ենք հայտնում ստացված պատասխան շնորհավորականների համար:





ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԵՎ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՍՏԻՃԱՆ ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻՋԵՎ ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ ՀԵՌԱԳՐԵՐ ՆՈՐ ՏԱՐՎԱ ԱՌԹԻՎ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽԱՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԾԱՀԱՐԳ ՆԱԽԱԳԱՀ ՀՐԱՆԴ ՈՍԿԱՆՅԱՆԻՆ

Երևան

Հանուն Հայաստանյայց Եկեղեցու ուրախ ենք շնորհավորելու Ձեզ Նոր տարվա լուսաբացին՝ մաղթելով Ձեզ խաղաղ տարիների կյանք Ձեր հայրենաշեն առաքելության ճանապարհին՝ ի բարօրություն մեր Մայր Երկրի ու ժողովրդի՝ խորհրդային բազմազգ ազգությունների համերաշխ ընտանիքում:

Թող 1990 տարին լինի բարի տարի և իր հետ բերի մեր ազգի արդար իղձերի իրականացում:

Ձեզ արևշատ տարիներ քաջառողջությամբ:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ա. Էջմիածին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽԱՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ
ՄԵԾԱՀԱՐԳ ՆԱԽԱԳԱՀ ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆՅԻՆ

Երևան

Սրտանց ողջունում ենք Ձեզ մեր տարվա սեմին՝ մաղթանքով ջերմ, որ 1990 թվականը լինի բարիք ու խնդություն բերող տարի մեր Մայր Երկրի ու համայն մեր ժողովրդի համար:

Մաղթում ենք Ձեզ նաև քաջառողջ ու արևշատ տարիներ Ձեր հայ-

ընդհանուր համայնքում գործունեության ճանապարհին՝ ի բարօրություն մեր հայրենաքնակ ժողովրդի:

Շնորհավոր Նոր տարի:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ա. Էջմիածին

ԽՍՀՄ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՄԵԾԱՀԱՐԳ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՅՈՒՐԻ ԽՐԻՍՏՈՐԱԴՆՈՎԻՆ

Մոսկվա

Մեծահարգ Յուրի Նիկոլաևիչ, արտանց շնորհավորում եմ Ձեզ և ձեր աշխատակիցներին Նոր տարվա առթիվ: Անկեղծորեն ցանկանում եմ Ձեզ քաջատոլջություն և մեծ հաջողություններ Ձեր հայրենասիրական ազնիվ առաքելության ճանապարհին: Թող գալիք՝ 1990 թվականը լինի խաղաղության և հանգստության տարի մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների համար:

Խորին հարգանք՝

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ա. Էջմիածին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՄԵԾԱՀԱՐԳ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՍՏԵՓԱՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Երևան

Սուրբ Էջմիածնից և Մեր արտից բերում եմք Ձեզ մեր ամենաջերմ մաղթանքները քաջատոլջության ու արևաշատության մոր տարվա սեմին՝ աղոթքով արտեռանդ, որ 1990 տարին լինի շինարար, բարիք ու խաղաղություն բերող տարի մեր հայրենիքի ու ժողովրդի համար:

Շնորհավոր Նոր տարի Ձեզ և ձեր միլիոնավ գործակիցներին:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ա. Էջմիածին

**ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻՆ**

Ս. Էջմիածին

Մեծարգո Վեհափառ,

Ամանորյա տույն ուղերձը պայմանավորված է Ձեր իմաստուն, հավասարակշիռ, խաղաղասիրական անշափ կարևոր գործունեության գնահատմամբ, խորին հաքգանքի այն զգացումով, որ Ձեր նկատմամբ տաժում է մեր ժողովուրդը, քոլորս:

1989 թվականին Դուք, Հայոց Հովվապետին վայել կեցվածքով, ինչպես միշտ ժողովրդի հետ էիք: Ավերիչ երկրաշարժից հետո գործնականորեն ձեռնամուխ եղաք աղետի գոտու վերականգնման աշխատանքներին:

Ձեր ամօքիչ խոսքը սպեղանի էր մարդկանց խողովափուլ մտքերին, ողջախոհության կոչ՝ հասարակական տարուբերումների պահերին:

Եվ ժողովուրդը մեկ անգամ ևս ըստ արժանվույն գնահատեց Ձեր ազգամեր գործունեությունը՝ Ձեզ ընտրելով Խորհրդային Միության ժողովրդական դեպուտատ: Հայրենամեր Ձեր ջանքերը պսակվեցին կառավարական քարձր պարգևով:

Թույլ տվեք, Մեծարգո Վեհափառ, սրտանց շնորհավորել Ձեր Ամանորը, մաղթել քաջառողջություն, բեղուն աշխատանք՝ ի բարօրություն մեր ժողովրդի, Խորհրդային Հայաստանի այսօրվա և գալիքի:

ՀՐԱՆԴ ՈՍԿԱՆՅԱՆ

ՀԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱԳԱՀ

Երևան

**ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻՆ**

Ս. Էջմիածին

Վեհափառ Տեր,

Ամանորի հաճելի առիթով ընդունեցեք իմ ջերմագին շնորհավորանքները: Ցանկանում եմ Ձեզ քաջառողջություն, երկար կյանք, մեր ժողովրդին՝ համբերություն ու տոկունություն, նրա իղձերին իրականացում:

ՎԱԴԻՄԻՐ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆՅ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ

Երևան

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻՆ

Ս. Էջմիածին

Ընդունեցեք սրտագին շնորհավորանքներ մեր՝ 1990 թվականի առ-
թիվ:

Լավագույն և անկեղծ մաղթանքներով՝

ՅՈՒՐԻ ԽՐԻՍՏՈՐԱԴՆՈՎ

ԽՍՀՄ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ

Մոսկվա

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻՆ

Ս. Էջմիածին

Ձերդ Սրբություն,

Ամանորի և Սուրբ Ծնունդի առիթով Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների
խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի և անձամբ իմ անու-
նից սրտանց շնորհավորում եմ Ձեզ, Հայ Առաքելական Եկեղեցու բոլոր
սպասավորներին՝ մաղթելով երկար տարիների քաջատողջություն, մեր հա-
ջողություններ Ձեր ազգանվեր գործունեության ճանապարհին:

Դաժան փորձությունների դատապարտված մեր հիմնալուրջ ժողովուր-
դը այսօր ավելի քան երբևէ կարիք ունի հոգեկան մխիթարության: Ահա-
վոր երկրաշարժը և Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված ճգնաժամային
իրավիճակը խաթարել են մեր հոգու հավասարակշռությունը:

Այսօր չափազանց կարևոր է, որպեսզի ընդհանուր ջանքերով պալ-
մաններ ստեղծվեն մեր ժողովրդին հատուկ ավանդական կենսասիրությու-
նը պահպանելու և զորացնելու, մեր ստեղծարար ուժերը վերաշինության
և արդարության նպատակներին ոգեկոչելու ազնիվ խնդիրների իրականաց-
ման համար:

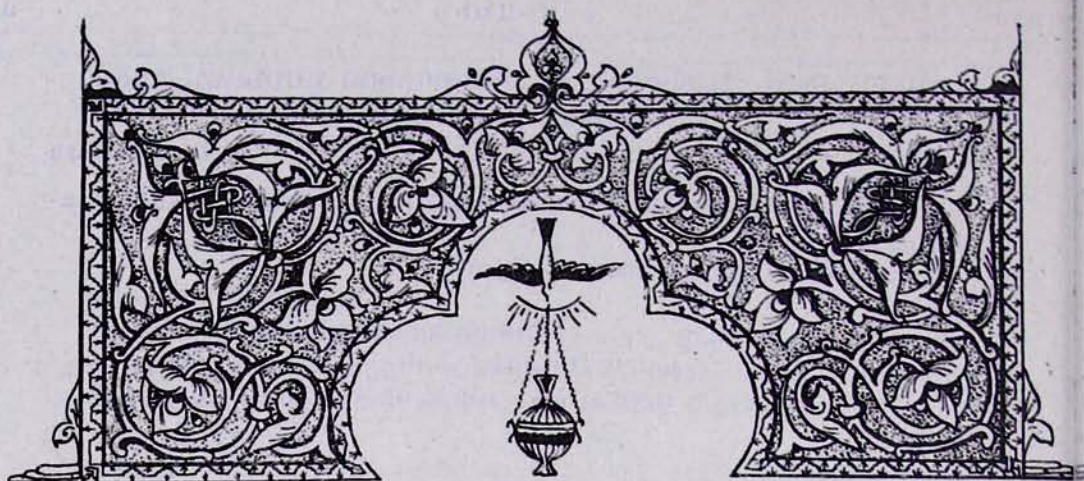
Ծեշտելով Հայ Առաքելական Եկեղեցու կարևոր դերը, բարձր գնահա-
տելով հոգևորականության և անձամբ Ձեր կողմից այդ ուղղությամբ տար-
վող աշխատանքը՝ մենք համոզված ենք, որ Դուք և Հայաստանյայց ամ-
բողջական Եկեղեցին իր անփոխարինելի ներդրումը կունենան այդ բախ-
տորոշ ձեռնարկումներում:

Կրկին անգամ շնորհավորում եմ Ամանորի և Սուրբ Ծնունդի առիթով:

ՍՏԵՓԱՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԽՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ

Երևան



ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ
ՌՈՒՄ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ ՊԻՄԵՆ
ՊԱՏՐԻԱՐԷԻՆ՝ ԲԱՔՎԻՑ ՌՈՒՄ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՖՈՆԴԻՆ ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ ՊԻՄԵՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ

Մոսկվա

Խոր վշտով տեղեկանում ենք ամեն օր Բաքվից բազմահազար փախըստական ընտանիքների մասին ոչ միայն հայ ազգաբնակչությունից, այլ նաև խորհրդային բանակի ընտանիքների անդամների, որոնք ծանր վիճակում ապաստան են գտնում Մոսկվայում:

Մեր խղճի պարտքն ենք համարում տրամադրել երեք հարյուր հազար ռուբլի Ադրբեյջանից խորհրդային բանակայինների փախստական ընտանիքներին օգնելու համար:

Հաստատում ենք այս առթիվ Ձերդ Սրբության Մեր հոլած 24 հունվարի թվակիր հեռագիրը և ցավակցություն ենք հայտնում և աղոթում Ադրբեյջանում զոհված բանակայինների և նրանց ընտանեկան անդամների հոգիների համար: Թող Աստված ողորմությամբ ընդունի նրանց հոգիները և արժանի անի երկնային արքայության հավիտենական կյանքի:

Աղոթում ենք նաև խորհրդային երկրի ներքին խաղաղության ու ազգությունների միջև համերաշխ գոյակցության համար:

Երանի մեր Փրկիչ Հիսուս օգնության հաճի մեզ և «սաստի փոթորիկին և խռոված ջուրերին. հանդարտեցնի և լինի խաղաղություն» (Ղուկ. Ը 24):

Եղբայրական հարգալից սիրով ի Բրիտանա՝

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ



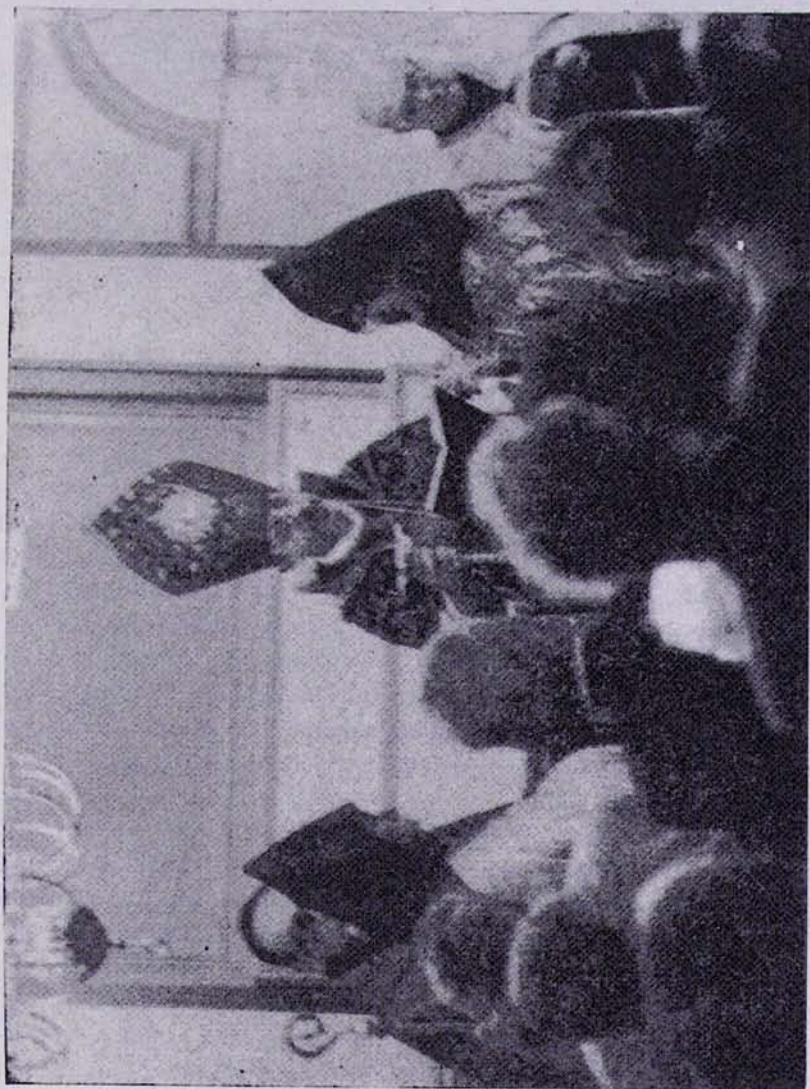
ՎԵՐԱԲԱՑՎԵՑ ԱՄՍՏԵՐԴԱՄԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ



Գյուտ արքեպս. Նազգաշյանը կատարում է Ամաստերդամի վերաբնակեցված եկեղեցու օծումը

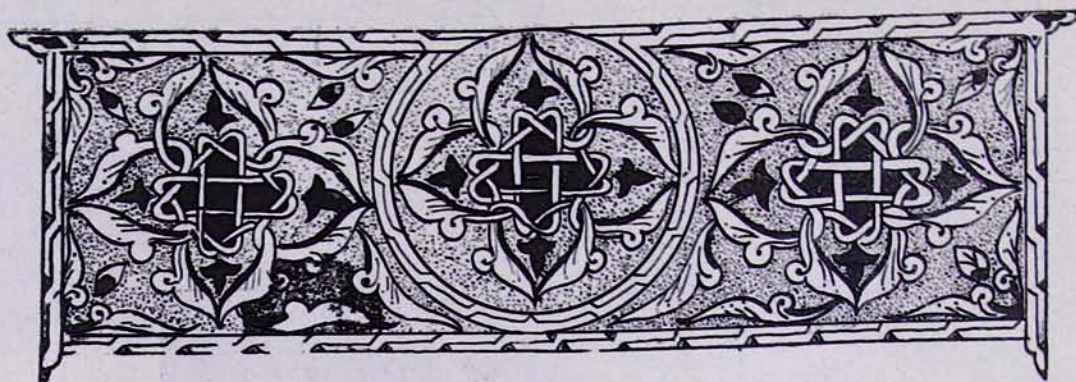
Դարերի պատմությունը՝ հայ գաղթաշխարհը: Հայահոծ գաղութներ են եղել աշխարհի տարբեր երկրներում, մաս՝ Եվրոպայում: Հնագույն գաղութներից մեկն էլ Հոլանդիայինն է, ուր 1713 թվականին հիմնվեց հայոց եկեղեցի՝ արտաշխարհի հայ կյանքի սիրտն ու հոգին: Դժբախտաբար, սակայն, մայրենի հողից կտրված բազմաթիվ մեծ ու փոքրաթիվ գաղութներ մոտաքան մոտ տեղաշարժի կամ տնտեսական-քաղաքական մոտ պայմանների թելադրանքով: Նոսրացավ մաս հոլանդահայ գաղութը և եկեղեցին զրկվեց հայի աղոթքից: Վերջին տասնամյակին, սակայն, մորից հոսք կա դեպի Արևմուտք, մասնավոր՝ Մերձավոր Արևելքից, ուստի անհրաժեշտ էր վերականգնել հայի աղոթքի տունը: Եվ ահա, փառք Աստուծո, 1989 թվականի մայիսի 26-ին տեղի ունեցավ հանուն Սուրբ Հոգու օծումը հնամենի եկեղեցու, ուր կարող են դիմել աշխարհի ճանապարհներից մոլորված հայի հոգիները՝ վերագտնելու իրենց ինքնությունը և հաղորդվելու սեփական ժողովրդի ազգային և մշակութային արժեքներին:

Օծման արարողությունը գլխավորեց և կատարեց Եվրոպայի հայոց հայրապետական պատվիրակ Տ. Գյուտ արքեպս. Նազգաշյանը:



Այսին իմ ևս ցուցնական շարք





ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԹԻՒ 4

Մայր Աթոռիս Դիանը այսու սրտագին շնորհակալությամբ հրատարակում է շարունակությունը Սուրբ Էջմիածնի Կաթողիկոսարանիս նուիրաբերուած գումարների, Հայաստանի երկրաշարժի աղէտեալների օգտին (Ծարունակութիւն մախորդ Ձև 1 և Ձև 3 հաղորդագրութիւնների):

	Dollars
1. Instituto delle opere di Religione (Roma)	100.000
(Նորին Սրբութիւն Պապի հրամանաւ)	
2. Diaconia—Sweden	150.000
3. Pontificium Consilium Cor Unum—Vaticano	100.000
4. Armenische Kirchengemeinde—Köln	91.092
5. Հայ-Ամերիկեան օգնութեան Կրթական Միութիւն—Նիւ Եորք	45.000
6. Հայ Կրթական Բարեգործական Միութիւն—Լոս Անճելոս	25.000
7. Erven A. Hagopian—Bilthoven, U.S.A.	132.334
8. Armenian Relief Fund.—N. Y.	50.000
9. Arbeitsgemeinde Christlicher Kirche—Hamburg	10.577
10. Landesgirokasse—Stuttgart	16.437
11. Survival International Goettingen	7.138
12. Armenian Society South Africa	11.741
13. Il Nord pro terremotati Armenia—Novara	14.700
14. Armenian Missionary Assoc.—U.S.A.	50.000
15. Stadtverwaltung—Neuwied, Germany	32.321
16. Hilfswerk Evangelische Kirchen—Zürich	17.291
17. Contributors of Volusia—Florida	7.495
18. Armenische Kirche—Hanau	5.025

19. Lausanne	175
20. A. Joseph Schuytstraat—Graven Hag	450
21. A. Joseph Schuytstraat—Graven Hage	150
22. Pfarramt St. Ulrich Braunschweig—Germany	558
23. Kristliche Kirche—Hamburg DM 5.300	2.870
24. Dr. K. Holloway £ 3,7	620
25. George Kurkjian-ի ժիշկացու Այդ—Armenia—London £ 10.000	15.680
26. Տ. Վիգեն վարդապետ Արագեան—Ժընն	931
27. Ս. Խաչ Դպրեվանքի Ծրջանաւարտաց Միութիւն—Նիւ Եորք	11.000
28. Հայ Ազգային Հիւանդանոց և Միութիւն Պոստոնի—Պելմոնդ—ԱՄՆ	11.710
29. Տէր և տիկին Ծորն Ներսէսեան—Զեստնուտ Հիլ—ԱՄՆ	1.000
30. Յակոբ Բամպակեան—ԱՄՆ	1.854
31. Արման Գորումեան—Իսթանպուլ	600
32. Souverain Ordre de Malta	500
33. Հայ Եկեղեցաւոր Տիկիւններ—Սիտնէյ (700 austr.)	500
	914.749
Նախորդ 29 Ապրիլ 1989 թ. № 3 հաղորդումից	1.044.445
Առ 1 Յունուար 1990 թ. Ընդհանուր գումար	1.959.194

Վերոնիշեալ 1.959.194 տոլլար գումարը պիտի յատկացուի աղէտեալ շրջաններում եկեղեցաշինական և այլ շինարարական ծրագրերի իրագործման, որի մասին իր ժամանակին Դիւանս պիտի հրատարակի յատուկ հաղորդագրութիւն:

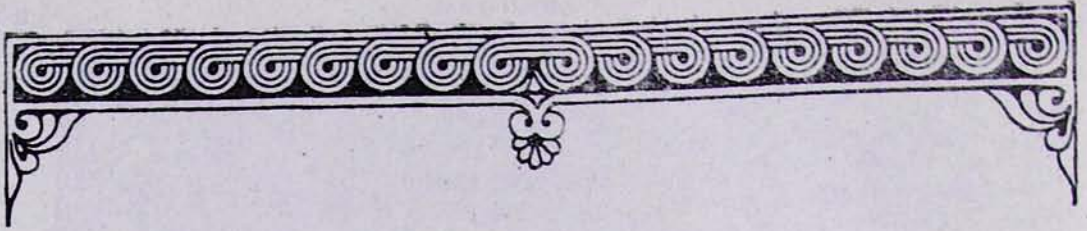
Այսու, երախտապարտ արտով հաղորդում ենք մասնաւորապէս մեր վեց հարիւր հազար տոլլարի Ժըննի Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհուրդի՝ երկրաշարժի աղէտեալներին, գաղթականներին և որբեր պահող ընտանիքներին դրամական օգնութիւն կատարելու համար: Սոյն նիւթական օգնութիւնները Մայր Աթոռս կատարում է մէկ տարիէ ի վեր և տնապէս շարունակում է կատարել:

ԴԻԻԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐԻ

Ս. Էջմիածին,

12 Յունուար 1990 թ.





ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Նախագահության ներքո Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, Սուրբ Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը, իր 22 հունվարի 1990 թ. նիստում, ի շարունակություն Մայր Աթոռիս անցյալ երկու տարիների նյութական օգնությունների, որոշեց ներքոհիշյալ գումարները նվիրաբերել հետևյալ օգնության ֆոնդերին՝

1. Բաքվից փախստականների օգնության հաշվին	500.000 ռ.
2. «Վերածնունդ» հասարակական կազմակերպության՝ օգնելու Արցախի գաղթականների տեղավորման	500.000 ռ.
3. «Գթություն» ֆոնդին	200.000 ռ.
4. Մայրերի օգնության ֆոնդին (տարեկան)	120.000 ռ.
5. Արցախի եկեղեցիների միջոցով օգնություններին	400.000 ռ.
Ընդհանուր գումարը	1.720.000 ռ.

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ

Ս. Էջմիածին,
25 հունվար 1990 թ.





ԱՄԱՆՈՐԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

1989 թվականի վերջին օրն է: Տարեմուտ: Եվս մի քանի ժամ, և կսկսվի նոր տարին՝ իր հետ բերելով նոր հույսեր, նոր ծրագրեր ու նոր իրագործումներ:

Ահա այս հույսով ու լավատեսությամբ է, որ 1989 թ. դեկտեմբերի 31-ի երեկոյան Մայր Աթոռի սեղանատուն էին հավաքվել տարբեր թեմերի առաջնորդ սրբազան հայրեր, Մայր Աթոռի միաբանությունը, Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամները, հոգևորականներ՝ տարբեր վանքերից ու եկեղեցիներից, հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմը, ուսանողությունը և այլ հյուրեր:

Հանդիպությունը ղեկավարում էր Վեհափառ Հայրապետը:

Ակալում է տարեմուտի երեկոն: Բոլորը միասին արտասանում են «Հայր մեր» աղոթքը: Նորին Սրբությունը օրհնում է բարիքներով լեցուն տոնական սեղանը:

Հնչում է ճեմարանի քայլերգը, որից հետո երեկոյի բացման ու շնորհավորական խոսքով հանդես է գալիս հոգևոր ճեմարանի տեսուչ գերաշնորհ Տ. Անանիա եպս. Արաբաջյանը:

«Ձերո Սրբություն, Վեհափառ Տեղ,

Գերաշնորհ սրբազան հայրեր, հոգեշնորհ և արժանապատիվ հայրեր, սիրելի դասախոսներ հոգևոր ճեմարանի, սաներ և հարգելի ներկաներ:

«Փառք քեզ Աստուած, փառք քեզ, լաղազս ամենայնի, փառք քեզ»: Մեծն Հովհանն Ոսկեբերանի սույն խոսքերով կուգենայի սկսել իմ շնորհավորական խոսքը, որովհետև ընդհանրական եկեղեցու այդ մեծ Հայրապետը, չնայած կյանքում կրած իր բազում դժվարություններին ու հալածանքներին, այնուամենայնիվ իր մեջ ուժ գտավ ասելու. «Ամեն ինչի համար փառք քեզ»:

Այս նոր տարվա շեմին սույն ընդհանրացնող բառերով պիտի բնութագրեի իմ ժողովրդի հոգեվիճակը:

Արդարությանն նկատմամբ խոր հավատ, ապա՝ հուսախաբություն: Ահավոր ավերիչ երկրաշարժ ու բազում դատարկված տներ, որբեր ու կորուստ... կորուստ... կորուստ:

Ապա, մղձավանջային, անհասկանալի օրեր, ամիսներ ու տարի, անհասկանալի՝ իր կույտ անտարբերությամբ և ամեն ինչի նկատմամբ նույնատիպ վերաբերմունքով... Ու թվում է մի պահ, թե անվերջանալի պիտի լինի գիշերը հայ ժողովրդի համար:

Սակայն աստվածային զարմանալի նախախնամությամբ նույնիսկ կործանման ամենաձայրահեղ եզրին կանգնածը, վշտահարն ու թշվառը, տարեմուտի նախօրեին, կարողանում է ի մի հավաքել իր բոլոր ուժերը, բանականությունն ու կամքը՝ պատրաստ լինելու՝ ապագային ընդառաջ գնալու համար:

Այս իմաստով, զարմանալի ուժ ու խոր փիլիսոփայություն կա Նոր տարվա խորհրդի մեջ: Այն հավասարապես դրականորեն է ազդում թե՛ ծեր մարդու, թե՛ մանչուկի վրա, որբևայրի կնոջ ու երիտասարդ հարսի վրա: Այն բերում է մարդուն լույսի ու հավատի զգացում, լավագույն ապագայի ինչ-որ մի քաղցր անուրջ:

Վեհափառ Տեր,

Այս՝ 1990 թվականի տարեմուտը ևս, ինչպես շատ ու շատ տարիներ շարունակ, հավաքվել ենք Ձերդ Հայրապետության հովանու ներքո՝ դիմավորելու գալիք տարին: Չնայած անցած տարվա ընթացքում ունեցած դժվարություններին ու նեղություններին, մեր հոգևոր ճեմարանի ուսանողությունը և դասախոսական կազմը իր մեջ ուժ ու եռանդ է գտնում անխոնջ՝ և՛ անխափան կերպով շարունակելու ուսումը հոգևոր ճեմարանի հանրկից ներս:

Զգալով այն մեծ կարիքը, որ այսօր ունի Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին, շնորհիվ նոր, բարեփոխված պայմանների, Դուք միշտ շեշտել և այս օրերին առավելապես եք շեշտում հոգևոր ճեմարանի դերը ազգին նվիրված ու պատրաստակամ հոգևոր ծառայողներ պատրաստելու գործում: Մենք քաջ գիտակցում ենք ու կիսում Ձերդ Արքայության մտահոգությունները և աշխատում ենք անելու ամենակարելին: Մոտ օրերս, դեկտեմբերի 25-ին, հոգևոր ճեմարանի շուրջ 28 ուսանողներ ստացան դրպության չորս աստիճաններ, իսկ 15 հոգի՝ ձեռնադրվեցին սարկավագ: Սա խոսում է այն մասին, որ 1989—1990 ուսումնական տարին առատ հունձք պիտի ունենա:

Մեծ ուրախություն է մեզ համար նաև հոգևոր ճեմարանի հանրկից ներս ունենալ 5 ամերիկահայ ուսանողներ, որոնցից մեկը՝ Հակոբ Դինգիլյանը, դեկտեմբերի 25-ին ստացավ սարկավագի, իսկ Ստեն Շեպեճյանը՝ ուրարալի աստիճան: Մենք հպարտ ենք, որ հոգևոր ճեմարանի ամերիկահայ ուսանողների համար ստեղծված նորաբաց դասարանը իր համեստ դերն է խաղալու ամերիկահայ հոգևորականների պատրաստման գործում: Բացի այդ, ունենք նաև ճեմարանի նախապատրաստական դասարան շուրջ 20 ուսանողներով, որոնք պարարտ հող են հաջորդ՝ 1990—1991 թթ. ուս. տարվա առաջին լսարանի համար:

Արդեն պատրաստ է հրատարակության հոգևոր ճեմարանի ուսանողության ուժերով վերաստեղծված «Տաթև» եռամսյա պարբերաթերթը, ուր

լիովին կարտացոլվի հոգևոր ճեմարանի ուսանողության կյանքն ու քարքը:

Սույն նկարագրություններից հետո, Վեհափառ Հայր, թույլ տվե՛ք ի դիմաց հոգևոր ճեմարանի տեսչության, դասախոսական կազմի և ուսանողության շնորհավորել Ձերդ Սրբության Ամանորը՝ ցանկանալով, որ գալիք՝ 1990 թվականը այլևս ծանր հոգսեր չբերի Ձեզ, այլ պարզևի արևշատ, երջանիկ օրեր հուրախություն մեզ և մեր ստեղծագործ ու հավատացյալ ժողովրդի:

Մեր Նոր տարվա շնորհավորանքները նաև մեր միաբանակից հայրերին և եղբայրներին՝ գալիք տարվա լավագույն մաղթանքներով:

Տեսուչ սրբազան հոր խոսքից հետո հնչում է «Հայրապետական մաղթերգ»-ը: Բոլորը միաբերան սո Աստված են առաքում իրենց սրտերից բխած աղոթքը՝ Աստծուց «երկար կեանք» ու «երկար օրեր» խնդրելով Հայոց Հայրապետին:

Ապա հանուն միաբանության խոսք է ասում Տ. Արքահամ վրդ. Մկրտչյանը.

«Վեհափառ Տեղ,

Գերաշնորհ սրբազան հայրեր, սիրելի ներկաներ,

Հավերժության ակնթարթներից մեկն է այսօր, ակնթարթ՝ մտորումի, ակնթարթ՝ խորհրդածության, ակնթարթ՝ ետադարձ հայացքի, և ակնթարթ՝ աներկբա հավատքի նոր իրագործումների ու նոր հույսերի:

Ինքնավերլուծության ու աշխարհըմբռնման այս կենսական հարցերի պատասխանը գտնելու համար է, որ հավերժությունը բաժանվել է տարիների, օրերի, ժամերի ու վայրկյանների: Այս բաժանումներից յուրաքանչյուրն իր իմաստավորող սկիզբն ու վախճանն ունի, որ հնարավորություն է տալիս գործով ու հավատքով հավերժացնելու այն:

Սակայն տարիների ու դարերի ընթացքում լինում են պահեր, երբ ակնթարթը կանգ է առնում մի պահ, դառնում ոչ թե պատմություն, այլ դրոշմվում մարդկանց սրտերում ու արյան միջոցով փոխանցվում սերնդից սերունդ: Այդ ակնթարթները դառնում են սկիզբ կամ վախճան, մարդկության համար դառնում դարակազմիկ, մարդու համար՝ բախտորոշ: Այդ ակնթարթները լինում են լուսավոր կամ դժխեմ, կյանքն իմաստավորող կամ հուսահատության եզրագծին հասցնող: Հաստատուն կամք ու աներեր հավատք ունեցող մարդու համար ակնթարթը դառնում է աղբյուր նոր ծրագրերի ու նոր իրագործումների: Յուրաքանչյուր մարդու կյանքում ահա այդ ակնթարթային դադարի պահն է տարեմուտը, ակնթարթային դադար՝ ինքնավերլուծության ու առավել ևս ինքնաճանաչման համար: Սկսվող տարին իմաստավորող ակնթարթն է դա, առաջին հիմնաքարը նոր տարվա ու նոր կյանքի: Եվ այդ հիմնաքարը հաստատուն դնելու համար պետք է մի պահ անդրադարձ հայացք նետել անցնող տարվա իրագործումների վրա՝ միշտ ի մտի ունենալով Հայտնության այն հայտարարությունը, թե «ահա գամ վաղվադակի և վարձք իմ ընդ իս՝ հատուցանել իրաքանչիւր ըստ գործս իրեանց» («Յայտ. ԻԲ 12):

Իսկ անցնող տարին եղավ որոնումների ու մտորումների տարի, ազգային ոգու վերխույսցման ու հոգևոր զարթոնքի տարի, բնության քերած չարիքները վերացնելու և ազգամիջյան թշնամությունը դիմակայելու տարի:

Անցնող տարվա այս վերջին պահին մեր հայացքի առջև մի պահ պատկերվում է նախորդ դեկտեմբերը, երբ մեկ ակնթարթում ողբի ու որբի հայրենիք դարձավ որջ Հայաստանը:

Ողբի ու որբի հայրենիք:

Զարի կողմից սանձազերծված տարերային աղետը եկավ սասանելու մեր ժողովրդի կամքն ու հավատը, եկավ՝ գերեզմանելու մեր արդար իրավունքներն ու երազանքները... Մեր սուրբ մատենագիրները մեկ անգամ ևս հայոց աշխարհի բախտը ողբացին: Հայոց ալեհեր Հայրապետը աղոթեց առ Աստված՝ գորավիզ կանգնելու իր վիրավոր փոքրիկ հոտին: Նա ցույլը ձեռքն առած շրջեց աշխարհից աշխարհ՝ շուտափույթ օգնություն բերելու իր աղետյալ ժողովրդին:

Սակայն աղետին եկավ ավելանալու նաև նոր ելք գտած դարավոր թշնամանքը: Թվում էր, թե հուսահատությունը պիտի կործաներ մեր ազգի ոգին, թվում էր, թե պիտի տատանվեր մեր գոյության հիմնաքարը: Սակայն մեր նախնայաց աղոթքին միացած Հայոց Հայրապետի աղոթքը հասավ առ Աստված, և Հայաստան փոքրիկ աշխարհի կապույտ երկնակամարում առկածող Հիսուսի աստղից հնչեց ուղեցույց խոսքն Աստվածային՝ «Մի երկնչիր, հոտ փոքրիկ, զի Աստված ընդ քեզ է»: Ժամանակը կանգ առավ մի պահ, ակնթարթը դարձավ հավերժություն, ու այդ հավերժության մեջ կուրացնող լույսով շողարձակեց շիրմաքարը Ս. Մաշտոցի: Մաշտոցի հետ ոգի առան Վարդան ու Նարեկացի, Կոմիտաս ու Անդրանիկ: Ու նորից շարունակվեց արդար իրավունքների Ավարայրը, որի դրոշակակիրն ու լուսե ճանապարհը դարձավ ազգի վերադարձը դեպի իր արմատները: Կանթեղված էր Հայկի ոգին Սուրբ Էջմիածնի կամարների ներքո, որ բոցավառվեց հանկարծ հուլիսի ու հաղթության լուսե շողերով: Եվ հայ ժողովուրդը դիմեց այնտեղ: Դիմեց այնտեղ, որտեղից դարեր շարունակ իր կյանքի ավիշն է ստացել և ուր պահ է տվել իր սիրտն ու հոգին: Դիմեց դեպի հայոց աշխարհի վրա կախված Լուսավորչի կանթեղը, որ վառ է պահվել մեր նախնիների ինքնազոհաբերման պատրույգով և հոգու կրակով: Այդ կանթեղը Մաշտոցի հզոր բարբառով ողջ հայությանը միաամության կոչեց՝ դիմակայելու ամեն տեսակի փորձությունների: Մեր նախնայաց կանչն է այն, որ առավելապես պարտավորեցնում է այսօրվա հայ հոգևորականին, ժողովուրդն առաջնորդելու դեպի ազգային արմատներ, դեպի հավերժություն ու դեպի Աստված: Որքան ցանկալի է այս կանչը, այնքան էլ պարտավորեցնող ու պահանջող, որից հրաժարվելու իրավունք չունենք:

Տարեմուտի այս խորհրդավոր պահին գալիս ենք վստահեցնելու Ձեզ, Վեհափառ Տեր, որ իր հոգու մեջ Սուրբ Էջմիածնի պատկերը կրող յուրաքանչյուր հայ հոգևորական իր ուժերն ամբողջովին ի սպաս կռնի հաճումն մեր Սուրբ Եկեղեցու առավել պաշտոնացման ու մեր ժողովրդի հոգևոր կարիքների բավարարման: Միաժամանակ աղոթում ենք առ Աստված, որ քաջատղջություն ու երկար, արևշատ օրեր պարգևի մեր սիրելի Հայրապետին, իրեն տրված երկնառաք իմաստությամբ բազում ավելորդների միջից դեպի խաղաղության նավահանգիստ առաջնորդելու իր բազմաշարժար ու քաջարի ժողովրդին: Սկսվող նոր տարում եփվելիք նոր մեղմունքով թող մեկ անգամ ևս սրբազործվի հայոց Աստվածընկալ հողը և թող մեկ անգամ ևս հայոց երկիր իջնի ու հայ սրտերից ներս բնակվի Քրիստոս՝ քաջալերելու համար իր փոքրիկ հոտին: Սկսվող նոր տարին յուրաքանչյուր հայ ընտանիքի թող բերի նոր ուրախություն ու երջանկու-

թյուն, յուրաքանչյուր հայ հոգևորականի՝ առավել նվիրում, յուրաքանչյուր հայի՝ նոր հառաջդիմություն: Թող Տերը օրհնի նոր՝ 1990 թվականը, անսասան պահի լուսավորչանորոգ Հայ Եկեղեցին ու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը, և թող Է՛լ ավելի ծաղկի, շենանա ու հզորանա մեր Մայր Հայրենիքը:

Ծնորհավոր Նոր տարի»:

Հայր սուրբի խոսքից հետո ճեմարանի ուսանողությունը կատարում է «Դարձեալ փայլեց», «Հինգալա» և գուսան Ծերամի «Անդրանիկ» երգերը, հոգևոր ճեմարանի ամերիկահայ ուսանողները կատարում են «Սուրբ Ծննդյան երգ»-ը: Դանիել Վարուժանի «Ջոն» բանաստեղծության արտասանությամբ հանդես է գալիս հոգևոր ճեմարանի ուսանող Սարգիս Կոպալյանը, իսկ բանաստեղծ Վաչագան Հովհաննիսյանը արտասանում է իր գրած «Մեր վանքերը» բանաստեղծությունը: Ապա ուսանողության անունից Վեհափառ Հայրապետին ու ներկաներին ուղղված շնորհավորական խոսքով հանդես է գալիս հոգևոր ճեմարանի Ե լսարանի ուսանող Գրիգոր սրկ. Տալյանը: Հոգևոր ճեմարանի ուսանողության կատարմամբ հնչում են նաև Մովսես Խորենացու «Ջաննաւելի Լուսոյ Մայր» և «Ծառագայթ» և Կերպարան», հոգևոր ճեմարանի Ա լսարանի ուսանող Հովհաննես Մարտիրոսյանի կատարմամբ՝ Հովհ. Թումանյանի «Հայոց լեռներում», «Լուռ գիշեր» և Կոմիտասի «Տէր, կեցո զհայս» (հոգևոր ճեմարանի ուսանող Սոեն Ծեպեճյան և երգչախումբ) ստեղծագործությունները: Երգչախումբը ղեկավարում էր հոգևոր ճեմարանի դասախոս պրն. Խորեն Պալյանը:

Ավանդական «Կաղանդչեքեր»-ից ու «Վիճակահանություն»-ից հետո իր օրհնության խոսքն է ասում Վեհափառ Հայրապետը, շնորհավորում բոլորի Նոր տարին և մաղթում «հույսի ու լույսի նոր առավոտ» վերջին մի քանի տարում այնքան դժվարություններ ու դժբախտություններ տեսած մեր ժողովրդին:

Հաջորդ օրը, հունվարի 1-ին, Վեհարանում, Մայր Աթոռի միաբանությանը, քահանայից դասին և Արարատյան Հայրապետական թեմի հոգևորականությանը ընդունեց Վեհափառ Հայրապետը:

Ի դիմաց հոգևորականության, խոսք ասաց և Վեհափառ Հայրապետի Նոր տարին շնորհավորեց Մայր Աթոռի դիվանապետ գերաշնորհ Տ. Ներսես արքեպս. Պողոսյանը:

«Վեհափառ Տեր,

Մեզ համար արդեն ավանդություն է դարձել ամեն Նոր տարվա Ամանորի նորաբաց առավոտյան հոգեպարար պատարագի արարողությունից հետո գալ Վեհարան՝ ստանալու համար Ձերդ Սրբության օրհնությունն ու պատգամը:

Կարծեք երեկ էր, մեկ տարի առաջ, 1989 թվականի հունվարի 1-ին, եկել էինք այստեղ, երկրաշարժի ահավոր աղետից ցնցված, վշտաբեկ սրտով մխիթարություն ստանալու համար Ձերդ Վեհափառությունից: Այդ առթիվ հոգևին մաղթեցինք, որ 1989 թվականը լինի ողջ հայ ժողովուրդի և հատկապես մեր աղետյալ գոտու համար վերաշինության, վերականգնումի տարի՝ նյութական և քարոշական առումով:

1989 թվականի ընթացքում մենք եղանք ականատես վկաները, թե

ինչպես աշխարհի չորս ծագերից, ավելի քան հարյուր երկրներից, ամեն տեսակի օգնություն փութացվեց Հայաստանին: Խորհրդային երկրի տարբեր հանրապետություններից շինչոկատներ եկան, ինչպես նաև արտասահմանյան բազում երկրներից եկած շինարարներ և մասնագետներ իրենց կարելին ի գործ դրեցին, մեր աղետի գոտին վերակառուցելու համար: Մենք խորապես երախտապարտ ենք և հոգևոր մխիթարված սույն եղբայրական օգնությանը համար:

1989 թվականը մեզ համար նաև եղավ, ազգային իմաստով, վերազարթոնքի մի տարի: Հայ ժողովուրդը, ի Հայաստան և ի սփյուռս աշխարհի, միացավ, իր արմատներին վերադարձավ՝ ճանաչելու համար իր ինքնությունը: Այսպիսով ստեղծվեց միասնականության ոգի, ճակատագրակցության զգացողություն, որի արտահայտությունը եղավ գիտակցությունը՝ Հայաստանը ճանաչելու իբրև հայրենիքը ողջ աշխարհի հայության: Այն, ինչ որ կարճ ժամանակ առաջ մոռացության էր տրվել, նոր արժևորում ստացավ, հոգևոր զարթոնքի, հոգևորի վերագնահատումի մի նոր շրջան սկսվեց:

1989 թվականը նաև Հայաստանյայց Առաքելական մեր Եկեղեցու համար եղավ հոգևոր արթնության մի տարի, բազում փակված եկեղեցիներ վերաբացվեցին և դեռ վերաբացվում են: Աղոթքի, Աստծո հետ հաղորդության պահանջը մարդկանց մեջ ավելացավ, մարդասիրական նոր կազմակերպություններ ծնունդ առան, և եղբայրասիրության նոր շնչով տոգորվեցին մարդիկ: Հայաստանյայց եկեղեցին նոր թեմեր բացեց, մեր հոգևոր եղբայրների թիվը ստվարացավ, և այժմ զգում ենք, թե որքան կարիք կա նոր մշակների, որովհետև «հունձքերը բազում են, իսկ մշակները՝ սակավ»:

Անցած տարում էր, որ Հայաստանյայց Եկեղեցին իր ներքին միասնականությունը վերագտավ, ավելի քան երեսուն տարիներից ի վեր նրա ծոցում գոյություն ունեցող հակամարտությունները վերջ գտան, «խառնադրության ձայն հնչեցաւ, սուրբ ողջոյնի հրաման տուաւ, թշնամութիւնն հեռացաւ, սէր յընդհանուրս սփռեցաւ...»: Իբրև մեկ ազգ և մեկ Եկեղեցի նոր ուխտ կնքվեց, և այսօր Հայաստանյայց Եկեղեցին իր բոլոր նվիրապետական Աթոռներով, իր բոլոր թեմերով և հովիվություններով միական է, միասնական ու անբաժանելի՝ ունենալով իբրև խորան միության Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը: Մեր պատմության այս ամենաբախտորոշ շրջանին մեր Եկեղեցին իր ժողովրդի հետ է, նրա ճակատագրով մտահոգ և պատրաստ ամեն զոհողության՝ արբազան իդեալների իրագործման ի խնդիր:

Վեհափառ Տեղ, անցնող՝ 1989 թվականը Հայաստանյայց Եկեղեցու և հատկապես Ձեզ համար եղավ դժվար ու մտահոգություններով լեցուն մի տարի: Դուք իբրև Հովվապետ հանձն ատիք ցույց ի ձեռին այցելության գնալու մինչև Միացյալ Նահանգներ, ծեծելու համար, բացի՝ հայկական միությունների և կազմակերպությունների, նաև օտարների խղճի դռները: Այդ առթիվ այցելեցիք Միացյալ Նահանգաց նախագահ Ջորջ Բուշին և այլ կարևոր անձնավորությունների՝ տանելով հայ ժողովրդի երախտագիտությունը և գնահատանքի խոսքը նրանց:

Այսօր բարեբախտաբար տեսնում ենք, թե, հակառակ շատ դժվարին պայմանների, բավականին լուրջ աշխատանք տարված է աղետի գոտում, նոր դպրոցներ, հիվանդանոցներ, բնակարաններ կառուցվել են և կառուցվելու վրա են: Ծառերի համար կյանքի տանելի նվազագույն պայմաններ

են ստեղծվել: Վստահ ենք, գալիք տարիները ավելի երջանկաբեր կլինեն, գիտակցում ենք, որ դեռևս շատ գործ կա անելու:

Վեհափառ Տեր, Ամանորի խորհրդավոր այս առավոտյան մենք, Ձեր հոգևոր զավակները, եկել ենք, հավատով և նվիրումով լցված հաշգեղու Ձերդ Սրբության օրհնությունը ու հայրական պատգամները: Թող Աստված անսասան պահի Լուսավորչահիմն Հայաստանյայց Եկեղեցին և երկար կյանք պարգևի Հայոց Հայրապետին»:

Ապա շնորհակալության և օրհնության խոսք ասաց Վեհափառ Հայրապետը:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍՔԸ ՎԵՀԱՐԱՆՈՒՄ
(1 հունվար 1990 թ.)

Նախ իմ գոհունակությունն եմ հայտնում և շնորհակալությունը՝ կատարված բոլոր բարի մաղթանքների համար: Ինձ համար հոգեկան մխիթարություն է մաս տեսնել, որ ձեր թիվը աճած է և միաբաններ ու ուսանողներ շրջապատում եք ինձ: Դա հուսադրում է ինձ, որ այն բոլոր ծրագրերը, որ ունենք, որին ակնարկեց արդեն Սրբազան Հայրը, քաջ առ քաջ պետք է կարողանանք բավարար չափով իրագործել և պատրաստել հոգևոր ծառայողներ, կուսակրոն թե ամուսնացյալ, որպեսզի ծառայեն մեր հավատացյալ ժողովուրդին, որոնք այնքան հոգևոր խանդավառությամբ սպասում են Աստուծո խոսքին և Եկեղեցու օգնությանը:

Երեկ երեկո բնականաբար ժամանակի մասին խորհրդակցություններ եղան, և բոլոր խոսողները լավ մտածումներ լարտահայտեցին այդ առթիվ: Ես շեշտեցի և այսօր էլ ուզում եմ ընդգծել, թե ժամանակ հասկացությունը մեզ՝ հոգևորականներին համար առավելապես բարոյական նշանակություն ունի: Կարևորը՝ այն չէ, թե ինչ է նշանակում ժամանակ: Ավելի կարևորը այն է, թե ինչպես ենք մենք օգտագործում այդ ժամանակը մեր կյանքի տևողության ընթացքին, ինչ գործեր ենք կատարում, ինչպես ենք արդարացնում մենք մեզ ժամանակի ընթացքում: Այս հարցին մենք պետք է պատասխան տանք մենք՝ հավաքաբար անշուշտ, բայց այդ հարցին պետք է ամեն մեկս պատասխան տա իր խղճի առջև, իր գիտակցության առջև, որովհետև երբեք չմոռանաք, որ հոգևորականի առաքելությունը՝ հոգևոր բարոյական առաքելություն է՝ ամենից առաջ: Նաև ազգային հասկացությունը մեզ համար, Հայ Եկեղեցու համար, ամբողջապես արտացոլվում է մեր Եկեղեցու հոգևոր առաքելության մեջ: Մենք ազգից դուրս չենք, ազգը մեր Եկեղեցիի մեջ է: Հետևաբար, մեր ամենաառաջնահերթ առաքելությունն է մեր ժողովուրդի կյանքում քարոզել Աստուծո խոսքը և բարոյական կյանքի հրամայականներին հրապուրվելու կոչը: Մենք համոզված պետք է լինենք, որ բոլոր տեսակի դժբախտությունները մարդկային կյանքի մեջ, մինչև պատերազմները արյունահեղ, բոլոր տեսակի ազգամիջյան տագնապները, որ միշտ եղել են և հիմա էլ կան, բոլոր տեսակի դժբախտությունները և ողբերգությունները վերջիվերջո մեկ հիմնական պատճառ ունին՝ բարոյական գիտակցության պակասը: Հիսուս եղավ և մնաց մինչև այսօր Իշխանը Խաղաղության և Արեգակը Արդարության: Այս բարոյական հիմնական մտածումներից, սկզբունքներից մենք պետք չէ շեղվենք և տարվենք այլ և այլ գաղափարախոսություններով: Ուշադիր եղեք, չշփոթվեք,

շտարվեք ամեն տեսակի հոսանքներով: Հոգևոր կյանքի մակարդակի վրա լսում եմ, աղանդները շատանում են, հանդիպողը Քրիստոսի մասին է խոսում, առանց գիտնալու, թե ինչ է ասում, առանց հանգամանք ունենալու, առանց Աստուծո շնորհը ունենալու, առանց գիտակցություն ունենալու, թե ուր է գնում: Աղանդներ, աղանդավորներ տեսակ-տեսակ: Նույնիսկ մինչև բողոքիստական կամ կրիշնայական, նույնիսկ վերջերս էլ հեթանոսական, իբրև թե մեր արմատներն են դրանք: Մեր նման ազգի համար, մեր նման քրիստոնյա ժողովուրդի համար բոլորովին անհարմար են նման անկարգություններ: Մեր ժողովուրդը աչսորվա՝ երեկվա ժողովուրդը չէ, ոչ էլ մեր Եկեղեցին, երկու հազար տարվա հոգևին կազմակերպված ժողովուրդ ենք, մանավանդ քրիստոնեության շրջանից սկսյալ: Եվ քրիստոնեությունը համամարդկային կրոնք է և համամարդկային բարոյականի ամենամեծ բարձունքն է հանդիսանում համայն աշխարհի համար: Ինչպե՞ս մենք հրաժարվենք այդ մեր իսկական արմատներից, ճշմարիտ արմատներից, բարոյական արմատներից, մարդասիրական իդեալներից, արդարության և խաղաղության քրիստոնեական իդեալներից: Հետևաբար, ես կուզեի աչսոր դիմել մանավանդ մեր երիտասարդներին, որոնք տակավին իմացական և հոգևոր կազմավորման ընթացքի մեջ են և երբեմն կարող են դյուրությամբ սալթաթել աջ կամ ձախ, որ զգույշ լինեն, հավատան Քրիստոսի Ավետարանին և մնան մեր Եկեղեցուն հավատարիմ և կարգապահական: Հոգևոր կարգապահությունը պետք է ամբողջապես պահպանվի բոլորի կողմից, դրանում է մեր Եկեղեցու հոգևոր ուժը և մեր կյանքի բարոյական գեղեցկությունը:

Թող Աստված անասան և միշտ ծաղկյալ պահի մեր Սուրբ Եկեղեցին, իր հավատավոր ժողովուրդով և հոգևոր սպասավորներով:

Թող Աստված անասան ու բարգավաճ պահի նաև մեր Մայր Հայրենիքը, մեր հայրենի պետությունը:

Թող նոր տարին լինի խաղաղության և արդարության տարի համայն մեր ազգի համար:





ԱՄԲԻԱՅԻՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱԾԱՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ԵՎ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԿԱՌՄՈՐ ԽՆԴԻ
ՆԱԽՈՒԳԱԸ ՏԻՍԻՆ ՄԱՐԻԱ-ՊԻԱ ՖԱՆՏԱՆԻՆ Ս. ԷԶՄԻԱՄԵՆԻ ՎԵՀԱՐԱՊԵՏՈՒՄ

(5 հունվար 1890 թ.)



ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՅՑԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

Սույն թվականի հունվարի 5-ին, ուրբաթ օրը, Մայր Աթոռ՝ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին այցելեց Հայաստանում գտնվող Իտալիայի Կարմիր խաչի պատվիրակությունը՝ գլխավորությամբ «Միասին՝ հանուն խաղաղության» միջազգային ընկերակցության նախագահ Մարիա-Պիա Ֆանֆանիի: Պատվիրակության կազմում են նաև Իտալիայի Կարմիր խաչի փոխպրեզիդենտ, գեներալ Պաոլո Կաուլինին, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ և ուրիշներ:

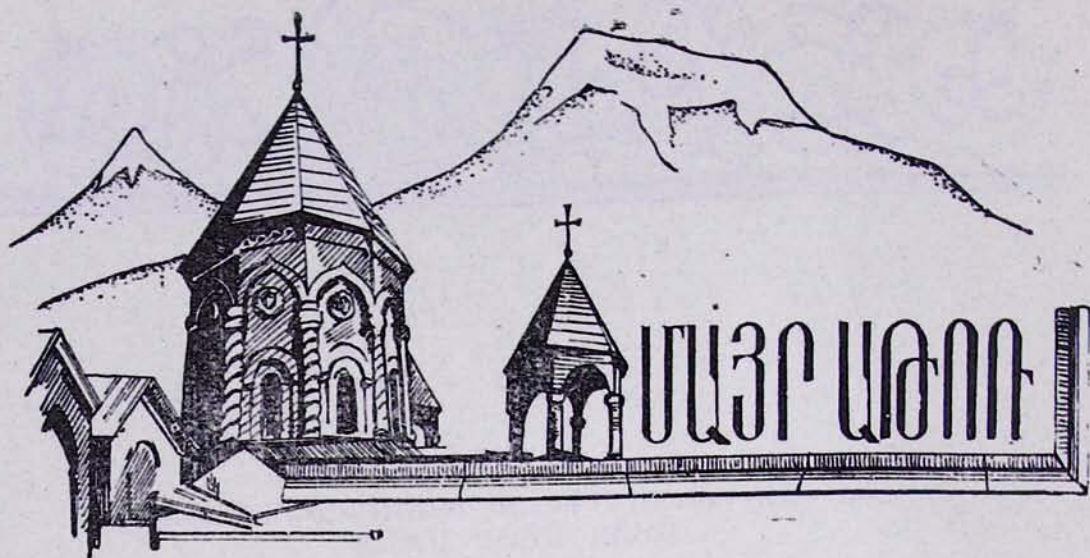
Կարմիր խաչի և Կարմիր մահիկի միջազգային կազմակերպության պատվիրակությունը ժամանել էր Հայաստան՝ իր հետ բերելով Ս. Ծննդյան նվերներ աղետի գոտու երեխաների համար:

Քարիզազատյան ջերմ խոսք ասաց Վեհափառ Հայրապետը: Այնուհետև զրույց ծավալվեց աղետի գոտու և նրա վերականգնման աշխատանքների մասին: Ինչպես երկրաշարժից հետո առաջին իսկ օրերից, տիկին Մարիա-Պիա Ֆանֆանին իր պատրաստակամությունը հայտնեց՝ շարունակելու օգնությունը Հայաստանին:

Անկեղծ և ջերմ զրույցից հետո իտալական պատվիրակությունը հրաժեշտ տվեց Վեհափառ Հայրապետին և լավագույն տպավորություններով մեկնեց Մայր Աթոռից:

Հաջորդ օրը, հունվարի 6-ին, Իտալիայի Կարմիր խաչի և Կարմիր մահիկի պատվիրակության անդամները մեկնելու են Սպիտակ՝ իրենց մասնակցությունը բերելու «Վիշաշո Իտալիանո» ավանի տարածքում իտալացիների կողմից կառուցված դպրոցի բացման հանդիսավոր արարողությանը:





ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Հունվարի 1-ին, երկուշաբթի.—Կաղանդ, Տաբեմուտ:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Նաթան վրդ. Հովհաննիսյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ օրվա խորհրդի առթիվ քարոզ խոսեց:

Ա. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
*
*

Հունվարի 5-ին, ուրբաթ.—Ծրագալոյց Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, օրվա մեծ տոնի առթիվ, ա. պատարագ մատուցեց Մայր Աթոռի դիվանապետ գերաշնորհ Տ. Ներսես արքեպս. Պողոսյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավուր պատշաճի քարոզ խոսեց:

Ա. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
*
*

Հունվարի 6-ին, շաբաթ.—Տօն Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, օրվա մեծ տոնի առթիվ, հանդիսավոր ա. պատարագ մատուցեց Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավուր պատշաճի բովանդակալից քարոզ խոսեց (տես էջ 3):

*
*

Հունվարի 7-ին, կիրակի.—Յիշատակ մենեղոց:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, հոգեհանգստյան ա. պատարագ մատուցեց Մայր տաճարի մկրտարանի ծիսակատար Տ. Խաչատուր քին. Զրաճկյանը:

*
*
*

Հունվարի 10-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհաբանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

*
*
*

Հունվարի 13-ին, շաբաթ.—Տօն Անուանակոչութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, օրվա մեծ տոնի առթիվ, ա.

պատարագ մատուցեց Մայր տաճարի մկրտարանի ծիսակատար Տ. Եղիշե ավագ քին. Բաղրամյանը:

*

* *

Հունվարի 14-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Մեպուհ վրդ. Չուլջյանը:

*

* *

Հունվարի 17-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

*

* *

Հունվարի 21-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Նաթան վրդ. Հովհաննիսյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց Մայր Աթոռի դիվանապետ գերաշնորհ Տ. Ներսես արքեպս. Պողոսյանը (տես էջ 32):

*

* *

Հունվարի 24-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

*

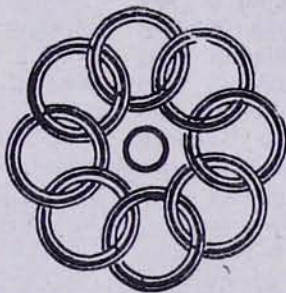
* *

Հունվարի 28-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Կոմիտաս քին. Հարությունյանը:

*

* *

Հունվարի 31-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:



ՆԵՐՄԵՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊՈՒՅԱՆԻ ՔԱՐՈԶԸ
ՄԱՅՐ ՏԱԾԱՐՈՒՄ
(21 հունվար 1990 թ.)

«Յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սբր-
բոյ, ամեն»:

«Կթա, Տէր, ի հոգիս մեր ննջեցելոց»:

«Ով Տէր, գթա մեր ննջեցյալների հոգի-
ներին»:

Այսօր, հունվարի 21-ին, Ամենայն Հա-
յոց Վեհափառ Հայրապետ Ս. Տ. Վազգեն
Ա. Կաթողիկոսի հրահանգով Հայաստան-
յայց եկեղեցւո կամարների տակ ի Հա-
յաստան և ի սփյուռս աշխարհի կատար-
վում է հոգեհանգստյան մասնավոր պաշ-
տոն՝ վասն հոգւոյն հաճատակաց, վկա-
ւից, որոնք՝ ընկան հունվարի 15—19 օրե-
րին Բաքվում, Ծախումյանում և Գետաշե-
նում: Մեր հոգիները ցնցված են ի տես
Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի «գորշ
գայլերի» կատարած սոսկալի սպանդի:
Եվ տարվում ենք մտածելու, որ 1915 թվա-
կանին սկսված ցեղասպանությունը դեռևս
շարունակվում է: Կարծես թե 20-րդ դարը
հայ ժողովրդի վրա գործադրվող եղեռնի,
արյունահեղության դարն է: Անցյալ շաբաթ-
վա օրերին, սիրելի հավատացյալներ,
Ադրբեջանում, հատկապես Բաքվում, Ծա-
խումյանում և Գետաշենում ավելի քան
հարյուր (հիշտ թիվը Աստված գիտե)
անմեղ հայեր, պարզապես հայ լինելու
պատճառով զոհվեցին ժողովրդական ճա-
կատի սանձարձակ եղուգակների ձեռքով:
Նրանք դարձան հայ ժողովրդի վկաները
և հայ ժողովրդի արդարության կանչը առ
Աստված բարձրացրին իրենց նահապա-
կությունը: Աստված ևս ասես ցնցվեց, ի-
ջալ և մարդկանց խիղճը շարժեց: Այդ իսկ
պատճառով, երբ ժողովրդական ճակատի
վայրագությունները գլեցին-անցան մարդ-
կային մտածողության սահմանները, վրա

հասավ արդարությունը, խորհրդային բա-
նակները իջան դեպի հարավ՝ ձգտելով
խաղաղություն հաստատել Ադրբեջանի
մեջ: Այդ իրադարձության հետևանքով ժո-
ղովրդական ճակատի մարդիկ ևս զոհվե-
ցին: Իմ մտածումը այժմ թռչում-գնում է
մոտ 90 տարի դեպի ետ՝ հիշատակելու
համար Խրիմյան Հայրիկի հետ պատահած
դեպքը, երբ համիդյան ջարդերից հետո
Վանից եկող մի հայ քահանա ներկայա-
նում է Հայոց Հայրիկին Վեհարանում: Նա,
հոգով, սրտով փշրված, ամբողջ իր ընտա-
նիքը կորցրած, լացակոմած աչքերով
Խրիմյան Հայրիկի առջև ծնկի է գալիս և
ասում. «Հայրիկ, ես սգավոր եմ, եկել եմ,
որ մխիթարես ինձ, որովհետև կորցրել եմ
ամբողջ ընտանիքս, ոչ մի ժառանգ չունեմ
և մնացել եմ անտեր ու անտիրական»:
Խրիմյան Հայրիկը ոտքի է կանգնում և դի-
մելով քահանային՝ ասում է. «Ոտքի ել,
քահանա հայր, դու քո ընտանիքն ես
կորցրել, ես ամբողջ իմ ժողովուրդն եմ
կորցրել, հաշվիր, թե քանի-քանի տա-
նակներով մարդ է զոհված, բոլորն էլ իմ
զավակները: Ես միթե քեզանից ավելի
սգավոր չեմ: Հիմա ես ծնկի եմ գալու, և
դու ինձ մխիթարության աղոթք կարդաս»:

Սիրելի հավատացյալներ, մեր սրտերը,
Հայոց Վեհափառ Հայրապետից սկսած,
այս օրերին ցավով են լցված: Անցյալ շա-
բաթվա ընթացքում Մոսկվայում տեղի ու-
նեցավ շրջակա միջավայրի մաքրության
և կենսապահպանության հարցերին նվիր-
ված մի կարևոր ժողով, որին ես ևս մաս-
նակցում էի: Այնտեղ, բնական է, ժողովի
մասնակիցներին մտահոգող ամենահրա-
տալ հարցը Բաքվի, Ծախումյանի և Գետա-

շենի մեջ կատարվող աղետալի իրադարձությունների հարցն էր: Մի բանաստեղծ, արտասահմանից եկած, իր խոսքի մեջ հանկարծ պոռթկաց. «Մինչև ե՛րբ, մինչև ե՛րբ հայ ժողովուրդը ցեղասպանության զոհ պիտի դառնա, և արդարություն պիտի տեղի չունենա»: Կարծես Աստված լսեց նրա ձայնը: Հաջորդ օրը խորհրդային բանակները եկան Բաքու՝ ահտեղ կարգ ու կանոնը, խաղաղությունը վերահաստատելու համար:

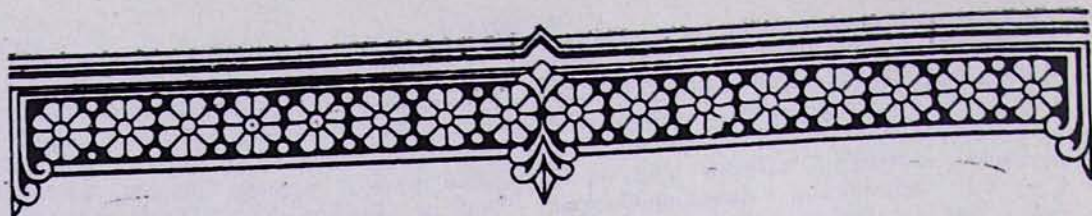
Սիրելի եղբայրներ և քույրեր, մենք այսօր աղոթում ենք մեր նահատակների, մեր վկաների, մեր զոհված եղբայրների և քույրերի համար, մոմ ենք վառում, խունկ ենք ծխում, մեր աղերսն ենք բարձրացնում առ Աստված, որ մեր ձայնը լսի, ընդունի նրանց հոգիները խաղաղությամբ և իր թագավորության մեջ բնակեցնի մեր բոլոր զոհվածներին: Նաև մեր աղոթքն է, որ Աստված իր Սուրբ Հոգու միջոցով միութարություն պարգևի հայ ժողովրդին և բոլոր նրանց, որոնք իրենց կորցրած հարազատների կսկիծն են ապրում այս օրերին: Դանալանդ մեր աղոթքը, սիրելի հավատացյալներ, առաքում ենք առ Ամենա-

բարձրալը՝ խնդրելով, որ մարդկանց սրտի է իմացականության մեջ ծագեցնի արդարության, մարդասիրության, եղբայրության լույսը, որպեսզի մարդիկ կարողանան այս կյանքը վայելել իբրև եղբայրներ, ապրել իբրև հարազատներ միմյանց հետ: Խնկի և աղոթքի այս պահին մեր մաղթանքն է, որ Աստված հայ ժողովրդի ձայնը լսի, բոլոր փակ դռները բացվեն, բարացած սրտերը փափկեն, և հայ ժողովուրդը կարողանա իր արդար երազներն իրականացնել այս աշխարհի վրա:

Մեր ընդհանուր մաղթանքն է նաև, որ Աստված խաղաղ ու հանդարտ պահի մեր երկիրը, մեզ շնորհի իմաստություն, որպեսզի, ինչպես ժողովրդական առածն է ասում, հազար անգամ մոտենենք և մեկ անգամ կտրենք, որպեսզի ինչ որ կտրենք, սխալ չլինի, և հետո դրա համար չզղջանք:

Թող Աստուծո խաղաղությունը իջնի մեր նահատակների հոգիների վրա, և Սուրբ Հոգին գա մեզ բոլորիս միութարելու և մեր կյանքը ապահով, խաղաղ նավահանգիստներ հասցնելու, այժմ և հավիտյան հավիտենից. ամեն:





ՆՈՐԻՆ ՅԱԿՈԲԱՅ (ՇԱՄԱԽԵՑԻՈՅ)

ՏԱՂ ԵՒ ԴՐՈՒԱԳ Ի ՎԵՐԱՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ,
ՎԱՍՆ ՈՒՐԱԽՈՒԹԵԱՆ ԱՍԱՑԵԱԼ

Իմանալոյ լուսոյ մօրն համանման,
Վաշ, համանման, յորոյ անուն իսկ կազմեցար դու խորան,
Վաշ՝ դու խորան, վասնզի էջ ի քեզ բանն հայրական,
Վաշ, հայրական, ով Սուրբ Էջմիածին մայրդ տեմչալի,
Վաշ՝ ցանկալի:

Յարացոյց ես և տիպ դրախտին փափկութեան,
Վաշ, փափկութեան, ի քեզ գոյ պտուղ կեանց և ջուր զովացման,
Վաշ, զովացման, որովք միշտ կեան որ ի քեզ իսկ հաւատան,
Վաշ՝ հաւատան, ով Սուրբ Էջմիածին դըրախտ պըտողալի,
Վաշ՝ ցանկալի:

Աղքերունակ պարտեզ յերկրիս Հայաստան,
Վաշ՝ Հայաստան, որով միշտ ոռոգես զորդիս հայկական,
Վաշ՝ հայկական, լաճիլ ի չափ Տեառնըն մերոյ կատարման,
Վաշ՝ կատարման, ով Սուրբ Էջմիածին պարտեզ ջրալի,
Վաշ՝ ծաղկալի:

Կամար լուսապատար ի քեզ կայացեալ,
Վաշ՝ կայացեալ, որ և զձև շինուածոյ քոյ ուսուցեալ,
Վաշ՝ ուսուցեալ, ըստ ալմ Սուրբն Գրիգոր զքեզ կառուցեալ,
Վաշ՝ կառուցեալ, ով Սուրբ Էջմիածին տաճար լուսալի,
Վաշ՝ քաղնալի:

Ուրախացիր հարսնըդ անախտ փեսային,
Վաշ՝ փեսային, որ էջ ի քեզ հանդերձ դասուքն երկնային,
Վաշ՝ երկնային, և ընդ անդոյդ զուգացեալ՝ արար բազմածին,
Վաշ՝ բազմածին, ով Սուրբ Էջմիածին հարսնըդ ցանկալի,
Վաշ՝ տարփալի:

Բարձրաբերձ աշտանակ յոսկոյ կեփագեայ,
 Վաշ՝ կեփագեայ, անաղօտ բորբոքմամբ լուսնալ եօթնակեայ,
 Վաշ՝ եօթնակեայ, յորս միշտ յուսափալես զցեղս հայկազնեայ,
 Վաշ՝ հայկազնեայ, ով Սուրբ Էջմիածին դամբար յուսալի,
 Վաշ՝ ցանկալի:

Արդարև ես քատակ Նոյեան տապանին,
 Վաշ՝ տապանին, զի վաճառիք եղեր ազգիս մերային,
 Վաշ՝ մերային պահելով զոգիս մեր՝ յողխոյ դիւային,
 Վաշ՝ դիւային, ով Սուրբ Էջմիածին տապան կեանալի,
 Վաշ՝ փրկալի:

Յիջանելոյն ի քեզ խնդրեմք յուսալի,
 Վաշ՝ յուսալի, պահել ապատ զԱթոռոյ Հայոց պանծալի,
 Վաշ՝ պանծալի, հանդերձ հայրապետի (ե)ւ մանկամբք
 Վաշ՝ բերկրալի, ով Սուրբ Էջմիածին Աթոռ հրաշալի,
 Վաշ, պանծալի:

Մատենադարան ձեռ. Թիւ 8444, էջ՝ 428 ա—բ



ԽՈՍՔ ԵՐԱԽՏԻՔԻ

Ծնորհակալ եմ քեզանից հավետ և երախտապարտ,
Որ իմ մեջ դեռևս մանուկ հասակից սերմանեցիր դու
Սերը ճշմարտին, երկյուղն Աստուծո,
Օրհնել ուսուցիր անիծելու տեղ,
Աղոթքի կանգնել, որ երբ կամենա, հաղորդվեմ, խոսեմ
Իմ Արարչի հետ:
Սեր սերմանեցիր իմ մատաղ հոգում՝ փոխարեն քննի և ատելության
Ու փտահությունն ճերմակեցիր ինձ փոխան կասկածի,
Օգնել ուսուցիր՝ խարդախ լինելու, գողանալու տեղ,
Գուց ու կարեկցանք՝ փոխան մախանքի,
Հույս ճերմակեցիր անհուսությունը դիմագրավելու:
Աղքատության մեջ ինքնասիրությամբ թրծեցիր դու մեզ,
Գոռոզության տեղ մեզ համեստություն ուսուցանեցիր,
Զոհաբերության ոգի տվեցիր փոխան անհագորդ,
Ընչաքաղցության,
Փորձության պահին՝ պատվախնդրություն դու ճերմակեցիր:
Նեղության առաջ սովորեցրիր մեզ չընկրկել բնավ,
Բարկության պահին՝ լինել համբերող և անհիշաչար:
Իմ անձն կավիճ ձև ու կերպ տվիր առաքինական,
Այնպես, ինչպես դու ստացել էիր քո ծնողներից:
Ինձ դարձրիր անոթ վերին կոշտնքի սպասարկության,
Վառեցիր իմ մեջ ջահը հավատի հանդեպ Արարչի և հայրենիքի՝
Սիրելու ազգն իմ, հարազատներն իմ, լույս ու աշխատանք:
Քեզ բյուր օրհնություն, գոհ եմ Տիրոջից, որ եղել եմ ես
Քո իսկ զավակը և քո միջոցով ծնվել եմ տանջված,
Բայց խաղաղասեր, բայց խաղաղարար իմ ազգի ծոցում:
Եվ ես որպես հայ, իմ ծնված օրից քեզ հետ և բազում
Ազգակիցների,
Բռնադատվել եմ ճաշակելու միշտ դառնություն ու վիշտ,
Դրանով էլ հենց արժանանալով մեծագույն պատվին՝
Դառնալու խոնարհ չարչարակիցը բյուր չարչարանաց
Հիսուս Քրիստոսի:

ՍԳՈՅ ՀԱՆԴԵՍ ԻՐԱՔԻ ՀԱՅՈՑ ԹԷՄԻՆ ՄԷՋ

Դեկտեմբեր 1989-ին Ուրբաթ: Այսօր
ստակն է տարեկիցին Մայր Հայրենի-
մէջ տեղի ունեցած երկրաշարժէն
ուած տասնեակ հազարաւոր հայորդի-
ուն:

Ուստեան ժամը 9.30 է: Պալատի
պնակահար Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ
լեցին լեւի-լեցուն է հայրենիքէն հեռու,
ընդ և սգաւոր հայ քոյրերով եւ եղբայր-
ով, որոնք եկած են իրենց սիրտի ա-
մն ու աղօթքը լղելու առ Աստուած,
եւսի Տէրը լուսաւորէ անոնց արդար
անմեղ հոգիները: Եկած են իրենց ուխ-
տաւարելու եւ միացնելու իրենց աղօթ-
Պալատի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ
լեցույ խորանէն բարձրացող օրհնա-
խումբի միջոցով, Միաձայն է Սր. Սե-
ին առջեւ ծնկաչօք աղօթող հայ հա-
ւացեալի աղօթքին ի միութարութիւն եւ
այժմատրութիւն մեր ժողովուրդին:
ուայ պատարագիչն է Սր. Էջմիածնէն
անած Մայր Աթոռի երիտասարդ միա-
Հոգեւորդին Ս. Մակար Աբեղայ Յով-
նէսեանը, որը իր անդրանիկ պատա-
ր կը մատուցէ Իրաքի Թեմէն ներս եւ
արտու պիտի ծառայէ Պալատի ա-
նորանիստ եկեղեցույ մէջ: Պատա-
րչ Հայր Սուրբը մէկ կողմէն տխուր,
այն մէկ կողմէն ուրախ այս առիթնե-
լաւոր պատշաճի իր արտի խօսքն ու
ըզը կը լի իր հօտին:

անուն Հօր եւ Որդույ եւ Հոգւոյն Սըր-
ամէն:

ի որպէս առաւելան չարչարանքն
տոսի ի մեզ, նոյնպէս եւ ի ձեռն
տոսի առաւել լիցի եւ միութարութի-
ւեր» (Բ Կորնթ. Ա. 5):

Այսպէս որ Բրիտանի չարչարանքնե-
տատացան մեր մէջ, այնպէս ալ

Բրիտանու պիտի առատանայ մեր միա-
թարութիւնը»:

Սիրելի հաւատաւոր քոյրեր եւ եղբայր-
ներ,

7-ը Դեկտեմբերի 1988 թուական: Ահա
մեր ժողովուրդի պատմութեան սեւ էջե-
րուն մէջ իր տեղը կը գրաւէ նոր վերքի,
նոր սուգի, նոր արիւնի թիւ մը: Թուական
մը մեր ժողովուրդի ճակատագրէն: Թուա-
կան մը մեր ժողովուրդի այն բազում եւ
դաժան օրերէն, որոնք երբ կ'արտասա-
նենք ինքնաքերաբար, կամայ թէ ակամայ
սարսուռ մը կանցնի մեր մարմինին մէ-
ջէն եւ կը ստիպէ մեզի պահ մը կենալ, պահ
մը զգաստանալ ու մտօրիլ եւ արցունքի
կաթիլ մը թափել մեր սիրտերուն մէջ...:

Սիրելի հաւատացեալներ, այսօր մենք
քոյրս հաւաքուած ենք այստեղ, այս սուրբ
եւ աստուածաբանական կամարներուն ներքեւ,
յիշատակելու միմը առ պահերէն: Ահաւոր
երկրաշարժէն զոհուած տասնեակ հազա-
րաւոր անմեղ հայորդիներու տարեկիցը
ոգեկոչելու եւ ի խորոց արտի թխած, ինչ-
աւես կ'ըսէր 'Նարեկացին, մեր աղօթքները
լղելու առ բարձրեալն Աստուած' անոնց
արդար հոգիները երկնային առատ ողոր-
մութեանն ու խաղաղութեանը արժանի ը-
նելու համար. «Յիշատակն Արդարոց Օրհ-
նութեամբ Եղիցի»:

Սիրելի Հաւատացեալներ:

Ինչպէս գիտէք, քրիստոնէութիւնը իր
ողջ էութեամբ եւ ըմբռնողութեամբ զօհա-
բեռութեան կրօն է, իմաստայից եւ գի-
տականութեան զոհաբերութեան. «Հովիւ քաջ
գանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարացն»
(Յով. Ժ 11): Այսպիսի զոհաբերութեան
ախաւոր օրինակը ծառայեց նոյն ինքն՝
Քրիստոս, զոհեալով իր սրբազնականաւոր
անձն մեր՝ մարդկանց փրկութեան հա-
մար: Եւ բնական է, որ ամէն գիտակցուած
զոհաբերութիւն իր ետեւէն կը բերէ լուսա-

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԽՈՍՔ ԵՐԱՆՏԻՔԻ

Ծնորհակալ եմ քեզանից հավետ և երախտապարտ,
Որ իմ մեջ դեռևս մանուկ հասակից սերմանեցիր դու
Սերը ճշմարտի՜ն, երկյուղն Աստուծո՛ւ,
Օրհնել ուսուցիր անիծելու տեղ,
Աղոթքի կանգնել, որ երբ կամենա, հաղորդվեմ, խոսեմ
Իմ Արարչի հետ:

Սեր սերմանեցիր իմ մատաղ հոգում՝ փոխարեն քննի և ասելության
Ու վստահություն մերշնչեցիր ինձ փոխան կասկածի,
Օգնել ուսուցիր՝ խարդախ լինելու, գողանալու տեղ,
Գութ ու կարեկցանք՝ փոխան մախանքի,
Հույս մերշնչեցիր անհուսությունը դիմագրավելու:
Աղքատության մեջ ինքնասիրությամբ թրծեցիր դու մեզ,
Գոռոզության տեղ մեզ համեստություն ուսուցանեցիր,
Զոհաբերության ոգի տվեցիր փոխան անհագուրդ,
Ընչաքաղցության,

Փորձության պահին՝ պատվախնդրություն դու մերշնչեցիր:

Նեղության առաջ սովորեցրիր մեզ չընկրկել բնավ,
Բարկության պահին՝ լինել համբերող և անհիշաչար:

Իմ անձն կավի՜ն ձև ու կերպ տվիր առաքինական,

Այնպես, ինչպես դու ստացել էիր քո ծնողներից:

Ինձ դարձրիր անոթ՝ վերին կոշունքի սպասարկության,
Վառեցիր իմ մեջ ջահը հավատի հանդեպ Արարչի և հայրենիքի՝
Սիրելու ազգն իմ, հարազատներն իմ, լույս ու աշխատանք:

Քեզ բյուր օրհնություն, գոհ եմ Տիրոջից, որ եղել եմ ես
Քո իսկ զավակը և քո միջոցով ծնվել եմ տանջված,
Բայց խաղաղասեր, բայց խաղաղարար իմ ազգի ծոցում:

Եվ ես որպես հայ, իմ ծնված օրից քեզ հետ և բազում
Ազգակիցների,

Բռնադատվել եմ ճաշակելու միշտ դատնություն ու վիշտ,
Դրանով էլ հենց արժանանալով մեծագույն պատվին՝
Դառնալու խոնարհ չարչարակիցը բյուր չարչարանաց
Հիսուս Քրիստոսի:

ՍԳՈՅ ՀԱՆԴԷՍ ԻՐԱԳԻ ՀԱՅՈՑ ԹԷՄԻՆ ՄԷՋ

8 Դեկտեմբեր 1989-ին Ուրբաթ: Այսօր յիշատակն է տարելիցին Մայր Հայրենիքին մէջ տեղի ունեցած երկրաշարժէն զոհուած տասնեակ հազարաւոր հայորդիներուն:

Սոսաւտեան ժամը 9.30 է: Պաղտատի առաջնորդանիստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին լեւի-լեցուն է հայրենիքէն հեռու, բայց եւ սգաւոր հայ քոյրերով եւ եղբայրներով, որոնք եկած են իրենց սիրտի ալերսն ու աղօթքը լելու առ Աստուած, րպէսզի Տէրը լուսաւորէ անոնց արդար աւանդող հոգիները: Եկած են իրենց ուխտը կատարելու եւ միացնելու իրենց աղօթքը Պաղտատի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ ձկեղեցոյ խորանէն բարձրացող օրհնաներ խումկի միջոցով, Միածնաէջ Ար. Սեւանին առջեւ ծնկաչօք աղօթող հայ հաւատացեալի աղօթքին ի մխիթարութիւն եւ պայծառութիւն մեր ժողովուրդին:

Օրուայ պատարագիչն է Ար. Էջմիածնէն եւմանած Մայր Աթոռի երիտասարդ միաւան՝ Հոգեւորդին Տ. Մակար Արեղայ Յովնանէսեանը, որը իր անդրանիկ պատառազը կը մատուցէ Իրաքի Թեմէն գերս եւ ետ արտու պիտի ծառայէ Պաղտատի առաջնորդանիստ եկեղեցոյ մէջ: Պատառագիչ Հայր Սուրբը մէկ կողմէն տխուր, ակայն մէկ կողմէն ուրախ այս առիթնետով լաւոր պատշաճի իր սրտի խօսքն ու արողը կը լլէ իր հօտին:

«Յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Արդոյ. ամէն»:

«Չի որպէս առաւելան չարչարանքն իրիտոսի ի մեզ, նոյնպէս եւ ի ձեռն իրիտոսի առաւել լիցի եւ մխիթարութիւն մեր» (Բ Կորնթ. Ա 5):

«Ինչպէս որ Բրիստոսի չարչարանքնէն առատացան մեր մէջ, այնպէս ալ

Բրիստոսով պիտի առատանայ մեր մխիթարութիւնը»:

Սիրելի հաւատաւոր քոյրեր եւ եղբայրներ,

7-ը Դեկտեմբերի 1988 թուական: Ահա մեր ժողովուրդի պատմութեան սեւ Էջերուն մէջ իր տեղը կը գրաւէ մեր վերքի, մոր սուգի, մոր արիւնի թիւ մը: Թուական մը մեր ժողովուրդի ճակատագրէն: Թուական մը մեր ժողովուրդի այն բազում եւ դաժան օրերէն, որոնք երբ կ'արտասանենք ինքնաբերաբար, կամայ թէ ակամայ սարսուտ մը կանցնի մեր մարմինին մէջէն եւ կը ստիպէ մեզի պահ մը կենալ, պահ մը զգաստանալ ու մտօրիլ եւ արցունքի կաթիլ մը թափել մեր սիրտերուն մէջ...:

Սիրելի հաւատացեալներ, այսօր մենք բոլորս հաւաքուած ենք այստեղ, այս սուրբ եւ աստուածաբանական կամարներուն գերքեւ, յիշատակելու միմը այդ պահերէն: Ահաւոր երկրաշարժէն զոհուած տասնեակ հազարաւոր անմեղ հայորդիներու տարելիցը ոգեկոչելու եւ ի խորոց արտի բխած, ինչպէս կ'ըսէր Նարեկացին, մեր աղօթքները լլելու առ բարձրեալն Աստուած՝ անոնց արդար հոգիները երկնային առատ ողորմութեանն ու խաղաղութեանն արժանի ընելու համար. «Յիշատակն Արդարոց Օրհնութեամբ Եղիցի»:

Սիրելի Հաւատացեալներ:

Ինչպէս գիտէք, քրիստոնէութիւնը իր ողջ էութեամբ եւ ըմբռնողութեամբ զօհաբերութեան կրօն է, իմաստայից եւ գիտական զոհաբերութեան. «Հովիւ քաջ զանձն իւր դէ ի վերայ ոչխարացն» (Յով. Ժ 11): Այսպիսի զոհաբերութեան ախաւոր օրինակը ծառայեց նոյն ինքն՝ Բոհատոս, զոհեով իր սրբազնակատար անձն մեր՝ մարդկանցս փրկութեան համար: Եւ բնական է, որ ամէն գիտակցուած զոհաբերութիւն իր ետեւէն կը բերէ լուսա-

ւոր եւ պայծառիմաստ յարութիւնը: Որեմն դարձեալ մեր Տէրը Յիսուս Քրիստոս ի ապացոյց իր զոհաբերութեան, իմաստաւորութեան, յարեալ եւ անով իսկ փառաւորեց ողջ քրիստոնէութիւնը ցայսօր, հաստատելով քրիստոնէական այն մեծ նշանաբանը, որը կ'ըսէ. «Չկա յարութիւն առանց չարչարանաց» եւ կամ ալ զոհաբերութեան:

Եւ ահա, սիրելի հաւատաւոր ժողովուրդ:

Այս նոյնը կը վկայէ մեր ընտրած քարոզի բնաբանը, որ Մեծն Պօղոս առաքեալ կորնթացիներուն յղած իր նամակին մէջ կ'ըսէ. «Ինչպէս որ Քրիստոսի չարչարանքները առատացան մեր մէջ, աչնալս ալ Քրիստոսով պիտի առատանայ մեր միախորությունը» (Բ Կորնթ. Ա 5): Սակայն Քրիստոսի Անեսարանին ամեն մէկ խօսքը, գործը, հրաշքը եւ կամ առաւել հասկնալու համար իսկապէս որ մենք մեր անձը պիտի զոհաբերենք, մենք մեր մարմինին վրան պէտք է զգանք անոր լուծը, որը քաղցր է եւ անուշ, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը միայն ու միայն գործնական կատարողութեան կրօն է, եւ եթէ բարարարութիւն միայն խօսքով, ըսելով թէ քրիստոնէական կրօնը այս է եւ կամ այն է, ապա ինչպէս Պօղոս առաքեալ պիտի ըսէր. «Ի զուր եմ քարոզութիւնք մեր եւ ի զուր եմ հաւատք ձեր» (Ա Կորնթ. ԺԵ 14):

Սիրելիներ, մեր ժողովուրդը բազում անգամներ զոհաբերած է իր անձը «Վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց», որեմն աշխարհի զոհաբերութիւններէն ետք մենք երբեք ու երբեք իրաւունքը չունինք ընկճուելու եւ յուսահատուելու, որեւէ բնական աղետի ժամանակ, ի մասնաւորի Մայր Հայրենիքին մէջ տեղի ունեցած երկրաժարժէն, որովհետեւ մենք պիտի հաւատանք անոնց մօտալուտ յարութեանը...

Եւ կը հաւատամ այս խօսքերուն, կը հաւատամ գիտակցօրէն ու ամենայն լրջութեամբ քանզի ահա միախորանք, երջանիկ եւ փառաւորուած կը զգամ ինձի այս պահուս, այս վայրկեանին, վասնզի այն ժողովուրդը, որմէ հոգւոյ եւ մարմնոյ սնունդը ստացած եմ, այն ժողովուրդը, որը տարիներ առաջ ինձի վստահեցաւ ըլլալու հովիւր իր Եկեղեցոյ հօտին, աշօր, այս Եկեղեցոյ մէջ, Իրաքեան այս հողին վրա, կանգնած է ունկնդրելու իր ընտրածի, իր համեստ հովիւի սիրտի խօսքը, սիրտի պատգամը եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի զանգակներու օրհնաբեր դողանքը:

Սիրելի հարազատ ժողովուրդ մեր,

Այս առիթով, Քրիստոսի այս սուրբ անգեղ, իրաքեան թեմիս բալատաջնորդ Տ. Ասազ եպս. Ասատուրեան, իմ հոգեւոր եղբայրներուս եւ վերջապէս ձեր անգեղ, սիրելի տացեալներ, կու գամ իմ ուխտը իմ խաւտումը կատարելու, որ կը կոչուի «Մշակ առանց ամօթոյ», զոհաբերութեան անձը հոգեպէս եւ մարմնապէս հարազատ իրաքեան հայ ժողովուրդին համար ի միախորություն եւ ի պատիւն մեր Եկեղեցոյ:

Սիրելի հաւատացեալներ, որեմն քոյրս համատեղ աղօթենք առ Աստուծոյ իրաքեան հոգեւոր Տէրը հոգու եւ միտքի միախորություն եւ մտքի պատշաճ պարգեւ համայն մարդկութեան ռաւելապէս Հայաստանեայց Առաքել Մայր Եկեղեցոյ զանակներուն, որ յաւատան եւ ի սիրտու աշխարհի:

«Խաղաղութեամբ քով, Քրիստոսի կիջ մեր, որ ի վեր է քան զամենայն ինչ զգանս, ամբարձր գնեց եւ ապահեց յամենայն չարէ».

Որմէ ետք պատարագը կը շարունակուի աւարտը, ապա կը գոցուի թանկին վարագոյրը:

Պատարագէն անմիջապէս ետ Ծաթ Արծիւեանը հոգեկան բարձրութեամբ հաւատացեալ ժողովուրդներէն իրաքեան «Հայրենիքի Զայն» մէջ յոյս տեսած 14-ամեայ սպանուած ռաւել քան 10-ը գործողութիւններէն քով փրկուած՝ Ազնի Նազեանին յօդուածը, որն ակամայ կը շարժէ հաւատացեալներուն յուզական աշխարհը կատարտուի փոքրիկ Ազնիի գրուած «Մայր իմ Հայաստան» տեղծութեամբ՝ 15-ամեայ Սեդա եանի յուզաթաթախ արտասանութիւնը:

Սրտի խորին յուզումներով, Պատարագ «Կոմիտաս»-ի անուան երգերը Պրն. Կարապետ Քիշմիշեանի վարորդութեամբ կը կատարէ «Ամեն մարդեքը եւ ապա թեմիս բարեկարգաւորդ գերաշնորհ Տ. Ասազ եպս. տնայեանը, յոյսի եւ յոյսի արցունքով կ'ընթերցէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգէն Ա. Հայրապետի քարոզչական առիթով տոյն թուականի Դեկտեմբեր 10-ին պիտի արտասանուի Հայոց Առաքելական Մայր Եկեղեցոյ թեմերէն ներս, ի մասնաւորի Ժիրարկոյ թեմէն եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետի կողմէ: Զարդը մեծ յուզումներով հաւատացեալ ժողովուրդի:

որը կարծեք հրաշքի պէս եւ մէկ ակնթարթի մէջ հաւատք ու ներշնչանք կը պարգեւէ սգաւոր ժողովուրդին:

Քարոզէն ետք Սրբազան Հայրը, ժողովուրդին ի տեղեկութիւն, կը ներկայացնէ Վեհափառ Հայրապետի կողմէն մէկ օր առաջ դրկուած հեռագիրը, որտեղ Ամենայն Հայոց Հայրապետը կը հրահանգէ բոլոր եկեղեցական մարմիններուն, հոգետրականաց եւ աշխարհականաց դասուն եւ միւս բոլոր ազգային կազմակերպութիւններուն՝ նեցուկ ըլլալ Մայր Հայրենիքին,

Արցախեան աշխարհի մեր հայրենակիցներու պայքարին:

Ապա «Կոմիտաս» երգչախումբը կը կատարէ քանի մը ազգային-հայրենասիրական երգեր՝ «Կիլիկիա», «Հայրենիքիս հետ», «Նոր Երեւան» եւ այլն:

Հանդէսը աւարտելէ ետք կը կատարուի հոգեհանգստեան պաշտօն երկրաշարժի զոհուածներուն ի յիշատակ եւ սրբազան հօր արձակումով խոնունեքաւ ժողովուրդը կը մեկնի «Ի խաղաղութիւն»:

ՄԱԿԱՐ ԱԲԴ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ



ԵՂԻՇԵԻ ԵՐԿԸ ՈՐՊԵՍ ՎԱՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵԿԵՂԵՑԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

20-րդ դարում հայրաքանական և վաղ քրիստոնեական աստվածաբանությունը մի շարք ուսումնասիրությունների է արժանացել¹։ Եկեղեցին մեկն է այն փրկագործական հաստատություններից, որոնց վերաբերում են այս աստվածաբանական ուսմունքները։ Ներկա հոդվածը ևս մի փորձ է վերականգնելու քրիստոնեական ուսմունքի վաղ փուլերն իրենց գլխավոր աստվածահատկություններով և մանրամասներով հանդերձ, հենվելով հիմնականում հայկական եկեղեցու կարկառուն դեմքերից և հայ հին գրականության լավագույն արձակագիրներից մեկի՝ Եղիշե վարդապետի վկայության վրա²։ Իհարկե, այսպի-

սի մի ուսումնասիրություն չի կարող հավակնել առարկայի սպառիչ հետազոտության։ Իմ նպատակն է պարզապես հետազոտողների ուշադրությունը հրավիրել Եղիշեի աստվածաբանության մի քանի առանձնահատկությունների վրա, որ կարող է հիմք հանդիսանալ հետագա ուսումնասիրության համար։ Այս առիթով պետք է նշել, որ թեև հայկական եկեղեցու աստվածաբանությունը և հոգևոր գիտությունը ունեն խորություն և ինքնատիպություն, սակայն դրանք սովորաբար չեն արժանացել հետազոտողների ուշադրությանը, որը սահմանափակվել է հիմնականում հունական և ատրական մշակույթի՝ որպես ողջ քրիստոնեական Արևելքի ներկայացուցիչների, ոլորտով։

¹ Խորհրդանշային աստվածաբանության ուսումնասիրության ամփոփումը տե՛ս R. Murray, *Recent Studies in Early Symbolic Theology*, Heythrop Journal, 6 (1965), 412-33.

² Եղիշեի մատենագիտությունը տե՛ս Հ. Անասյան, «Մատենագիտություն» (Եղիշեի վասն վարդանայ և հայոց պատերազմին, հրատ. Ե. Տեր-Մինասյան, Երևան, 1957, էջ 204-219)։ Այս մատենագիտության «Գրականություն» բաժինն ընդգրկում է Եղիշեի բոլոր երկերը, սակայն հրատարակությունների և թարգմանությունների բաժնում սահմանափակվում է Եղիշեի «Պատմությամբ»։ Հմմտ. նաև մի շարք հետազոտություններ, որոնք նշված չեն այդ մատենագիտության մեջ. Բ. Համլեյան, «Արտաշատի ժողովքը և անոր մասնակցող եպիսկոպոսները», Բազմավեպ, 109 (1951), էջ 256-62, 110 (1952), էջ 4-10. Ռույնի՝ «Հայ եպիսկոպոսներու ինքնագլուխ ձեռնադրության մասին նկատողություն մը», Բազմավեպ, 110 (1952), էջ

149-152. Մովսես, «Հայագիտական դիտողություններ. Եղիշե», Հասկ, 35 (1966), էջ 277-78. Ն. Ակիևյան, Պ. Տեր-Պողոսյան, «Մատենագրական հետազոտություններ. Արրահամ Զևնակացի Խոստովանող եպիսկոպոս Բզնունյաց», Հանդես Ամսօրյա, 84 (1970), էջ 386-404. Վ. Կ. Չալոյան, «Հայոց փիլիսոփայության պատմություն», Երևան, 1975, էջ 85-88. R. W. Thomson, «The Maccabees in Early Armenian Historiography», Journal of Theological Studies, n. s. 26 (1975) pp. 335-37, 341. Ե. Տեր-Մինասյան, «Եղիշե», Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներ, 5-18-րդ դարեր, Երևան, 1976, էջ 56-69. Լ. Տեր-Պետրոսյան, Արրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արևելից»-ը (Բնագրագիտական հետազոտություն), Երևան, 1976, էջ 59-60;

Եղիշեն, որը պատմիչ էր և ներքողագիր, մեկնիչ և աստվածաբան, իր հռչակը ձեռք է սերել շնորհիվ «Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին»³ երկի, որը նրա գլուխգործոցն է համարվում: Նրա, որպես հմուտ աստվածաբանի, սրատեսությամբ ամբողջովին բացահայտվել է այս գործում, քանի որ այն ոչ միայն պատմություն է, այլև պատմության աստվածաբանություն:

Այս աստվածաբանության մեջ կենտրոնական դիրք է գրավում Եկեղեցու էության պարզաբանումը, և Եղիշեի երկի հենց այս կողմին է նվիրված ներկա աշխատությունը: Պետք է ընդունել, որ նրա եկեղեցաբանությունն ավելի խորն է, քան վաղ հայկական եկեղեցու հարցերը քննող որեւիտ հայ մատենագիրներ:

Սույն հոդվածի հիմնական աղբյուրը Եղիշեի պատմական երկն է, քանի որ այն շատ հարուստ եկեղեցաբանական տեղեկություններ է պարունակում: Բացի այդ

³ Հրատարակությունները և թարգմանությունները տե՛ս Ամասյան «Մատենագիտություն»։ Եղիշեի երկերի ժողովածուն երկիցս հրատարակվել է Վենետիկում՝ «Եղիշե Վարդապետի Մատենագրությունը» (1838, 1859)։ Ես վկայակոչում եմ երկրորդ հրատարակությունը։ Մի մեկնողական քննության աշխատություն, որ չէր ներգրավվել նշված ժողովածուի մեջ, ավելի ուշ հրատարակել են, թարգմանությամբ հանդերձ, Ն. Ակիմյանը և Ս. Կոչյանը՝ «Հարցմունք և պատասխաններ ի Գիրք ծննդոց Եղիշե Վարդապետի արարեալ — Ellice Vardapet, Questions et Réponses sur la Genèse. PO, XX, fasc. 1 (Վիեննա, 1924)։ Եղիշեի «Արարածոց» մեկնությունը, որից հատվածներ են պահպանվել, և որ հիշատակվում է ուշ հեղինակների կողմից, դուռնա չի հայտնաբերվել։ տե՛ս Ն. Ակիմյան, «Եղիշե վարդապետ Կողբացի, Կյանքն և գրական գործունեությունը», Հանդես Ամսոթյա, 65 (1951), էջ 1—3։ Գոյություն ունի այս հարցին վերաբերող մի չհրատարակված ուսումնասիրություն՝ Լ. Խաչիկյան, Եղիշեի «Արարածոց մեկնություն» աշխատությունը (Երևան, 1945), որ հիշատակվում է Ս. Արևշատյանի մոտ՝ «Պատմիչի երկերի հայերեն թարգմանության ժամանակը», Բանբեր Մատենադարանի 10 (1971), էջ 12, ծան. 10։ Մարդու հոգուն նվիրված մի փիլիսոփայական-աստվածաբանական աշխատության ծավալուն հատվածներ են պահպանվել 981 թ. մի ձեռագրում (Երևանի Մատենադարանի № 2679, երբեմնի Էջմիածնի № 202. հմմտ. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, 1, Երևան, 1965, էջ 853)։ Այս հատվածները մտել են Վենետիկյան ժողովածուի մեջ (էջ 369—76) Վենետիկի Միխայելյան միաբանության № 209 ձեռագրից, որն արտազերված է Էջմիածնի ձեռագրից։

մենք փորձել ենք լրացնել այդ տեղեկությունները Եղիշեի մյուս երկերի՝ ճառերի, ներքողների և մեկնությունների ընձեռած նյութերով։

Ես այն համոզմունքն ունեմ, որ Եղիշեի ժողովածուի՝ իր հիմնական բաղադրամասերով նույն հեղինակին պատկանելու հանգամանքը լուրջ տարակուսանքներ չի կարող առաջացնել։ Նույնը կարելի է ասել նրա գրական գործունեության ժամանակի մասին. մենք կարող ենք վստահորեն պնդել, որ այն ծավալվել էր 5-րդ դարի երկրորդ կեսին՝

Վարդանանց՝ Վարդանի և նրա կողմնակիցների, պաշարը, Եղիշեի պատկերացմամբ, պաշար է հանում Եկեղեցու փառքի և ազատության պահպանման։ Ըստ հեղինակի, Եկեղեցու պատկերն ու իրավիճակը ոչ միայն այս կամ այն պատմական իրադարձության դրսևպատկերում են հանդիսանում, այլև ահա անկյունքաբար են կամ առանցքը, որ մեզ հնարավորություն է տալիս ընդհանրացնող հայացքով համաձայնեցնելու միմյանց հետ փրկագործական իրողությունների տարբեր կողմերը և Շրանց ներքին կապերը։ Այստեղ պետք է չմոռանալ այն հանգամանքը, որ հայերի տեսանկյունից Վարդանանց պատերազմը կրոնական պատերազմ չէր բառիս դասանում իմաստով, աչիքնքն մի պատերազմ, որ մղում են կրոնական դավաճանք հարկադրելու նպատակով, ինչ-

⁴ Ամբողջ ժողովածուին հատուկ են այնպիսի անհատական ոճական առանձնահատկություններ և մտքեր, որ դժվար կլիներ այլ կերպ բացատրել դրանք։ Սա, իհարկե, ընդհանուր դիտողություն է, և այն կարող է չտարածվել Եղիշեի ժողովածուի որևէ առանձին երկի վրա։ Ինչ վերաբերում է նրա մատենագրական ժառանգության թվագրմանը, այս հարցի շուրջը շատ է գրվել։ Դարիս ստալինյան ստանդարտներում որոշ քննադատներ Եղիշեի գործը տեղադրում էին ավելի ուշ՝ 6-րդ կամ 7-րդ դարերում, համարելով, որ այն կախում ունի Ղազար Փարսեցուց։ Սակայն բնագրերի ավելի մանրակրկիտ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ընդհանրապես, Եղիշեն փաստերի ավելի խոր իմացություն է ցուցաբերում, և նրա հաղորդած տեղեկություններն ավելի լավ են համապատասխանում 440—470-ական թվականների Հայաստանի քաղաքական և եկեղեցական իրավիճակին. տե՛ս մասնավորապես Ե. Տեր-Մինասյանի՝ Եղիշեի Վարդանանց պատմության աշխարհաբար թարգմանության ներածությունը (Երևան, 1946), էջ 14—92, և Բ. Համկյանի վերը վկայակոչված երկու հոդվածները։ Այս հեղինակների առաջ քաշած փաստարկներին կարելի էր ավելացնել և ուրիշներ։

պես դա անում էին պարսիկները: Հայերը կուլում էին լոկ իրենց կրոնական անկախությունը և ազգային ինքնությունը՝ «Կալական կայսրության սպառնալիքից պաշտպանելու համար: Հայերի պաշարի՝ պարսիկներին ցույց տված նրանց դիմադրության տրամաբանական արդյունքը կուլի դաշտում մահատակվելն էր: Այս առումով շատ կարևոր է «Պատմության» 5-րդ գլխի վերջը. Եկեղեցին ի հայտ է գալիս այստեղ իր բուն դերում, որպես Եղիշեի կողմից պատմական իրադարձությունը քրիստոնեական իմաստով ընկալելու կենտրոն: Եղիշեն նկարագրում է պատերազմի միջոցների վերջնական պատրաստությունները: Իրադարձությունները տեղի են ունենում հոգևոր վերելքի մթնոլորտում: Հայկական գործի հրամանատարի՝ Վարդանի, և ապստամբության ոգին մարմնավորող Ղևոնդ երեցի ճանաչումը հետո, «սեղան կանգնեցնելով, ամենատարբեր հորհուրդը կատարեցին, պատրաստեցին մահ ավազան, և եթե գործի բազմության մեջ չմկրտված մարդ կար, ամբողջ գիշերը մկրտեցին. և առավոտյան սուրբ հաղորդություն ընդունեցին և այնպես լուսազգեստ դարձան, ինչպես տերունական մեծ սուրբ զատիկն»⁵: Գլուխն ավարտվում է մի վեհապառն օրհնաբանությամբ. «Եվ գործի ամբողջ բազմությունը մեծ զվարճությամբ և սաստիկ ուրախությամբ աղաղակեցին և ասացին. «Թո՛ղ մեր մահը արդարների մահվան հետ հավասարվի և մեր արյան թափվելը՝ սուրբ մարտիրոսների արյան հետ. թո՛ղ Աստծուն հաճելի լինի մեր կամավոր զոհաբերությունը և իր եկեղեցին թող հեթանոսների ձեռքը չմատնի»⁶:

Այս խոսքերը սերմ են և հակիրճ, սակայն իենց նրանք են կազմում Եղիշեի պատմության կորիզը: Այն ամբողջությամբ վերցրած ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մույն՝ Եկեղեցու պաշտպանության հիմնական գաղափարի զարգացումը: Վերջինս ամեն առավելագույն ճակատագրական պահերին վերականգնում է Եղիշեի գրչի տակ: Այսպես, օրհնակ, երբ հայ մախարարներին, որոնք մինչև պատերազմի բռնկվելը գնա-

ցել էին պարսկական արքունիք, ձերբակալում են և բանտարկում, նրանք աղաղակում են, հիշելով Աբրահամի զոհաբերությունը. «Ընդունի՛ր, Տե՛ր, մեր այս կամավոր մկրտը և մի՛ թույլ տա, որ այս անօրեն իշխանը քո եկեղեցին ծաղրմանակի ենթարկի»⁷: Նմանապես, երբ պարսկական մի զորամաս, դավաճան Վասակի ընկերակցությամբ, շրջապատել էր ամրոցում քահանաների հետ միասին ապստամբ հայոց մի զունդ, ամրոցի ներսում գտնվող մարդիկ աղաղակեցին և ասացին. «Ծնորհակալ ենք քեզանից, մեր Տե՛ր Աստված, քանի դեռ շեն են եկեղեցիները... և միաբան և առաքինացած է եկեղեցու սուրբ ուխտը, մեզ արժանի արեցիր այս երկնավոր կոչումին: Թո՛ղ մեր մահը հավասարվի քաջ մահատակների մահվանը... և տիրոջը հաճելի լինեն իր եկեղեցիները՝ այն բազմաթիվ կամավոր զոհերով, որոնք բարձրանում են այս սուրբ սեղանի վրա»⁸: Եվ պատմիչը շարունակում է. «Այս ասելով՝ տեղնուտեղը մահատակվեցին երկու հարյուր տասներեք հոգին»⁹:

Եղիշեն՝ նկարագրելով այն սահմանափակումները, որոնք պարսից արքա Հագկերտ երկրորդը պարտադրում է հայերին, և այն տառապանքները, որոնց ենթարկում է նրանց, այս գործողությունների միաստակն արտահայտում է մի պարզ մախաղատությամբ. «որպեսզի եկեղեցու փառքը նսեմացնեն»¹⁰: Այնչիև, հայերը հանդուրժում են ամեն տեսակի նյութական և տրմտեսական ճնշում, քանի դեռ «ոչ ոք հայտնի կերպով ձեռք չէր տվել եկեղեցուն»¹¹: Եկեղեցու այդ կենտրոնական նշանակությունը միմյանց հատվածներ Եղիշեի մոտ շատ կան¹²:

Իսկ այժմ հիմնական գծերով քննենք, թե ինչպես է Եղիշեն պատկերացնում Եկեղեցու իրականությունը, որ փաստորեն նրա աստվածաբանական մտքի և հատկապես՝ պատմության աստվածաբանության կենտրոնն է հանդիսանում:

⁵ II, 48 (49):

⁶ VI, 112 (123):

⁷ Նույն տեղում:

⁸ II, 27 (28),

⁹ Նույն տեղում:

¹² Բացի այն հատվածներից, որոնք մեջբերվելու են հոդվածում, տե՛ս հետևյալները. հեղինակի խոսքն ուղղված Դավիթ Մամիկոնյան երեցին, էջ 10 (5), I, 17 (10), II, 49 (50), III, 85, 72, 73 (70, 77, 79), V, 109 (121), VI, 115, 119 (127, 132), VII, 138, 167, (154, 188):

⁵ Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը, թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով պրոֆ. դ-ր Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1958, էջ 104 (114): Հետագայի ծանոթագրություններում վկայակոչվում է սույն թարգմանությունը: Փակագծերում նշվում է Ե. Տեր-Մինասյանի քննական հրատարակության (Երևան 1957) համապատասխան էջը:

⁶ Նույն տեղում:

Եկեղեցու հոգևոր ընկալումը

Առաջին հերթին պետք է հատկապես ընդգծել այն հանգամանքը, որ Եկեղեցու հոգևոր Էությունը սերտորեն կապված է եկեղեցու՝ նյութական կառույցի հետ: Այնքան սերտ է այդ երկուսի միջև եղած կապը, որ նրանք հաճախ մույն ստորոգյալի ենթական են: Օրինակ. «Պատրաստ ենք հալածվելու և մեռնելու և ամեն տեսակ նեղությունն ու չարչարանք կրելու այն սուրբ եկեղեցիների համար, որ ավանդեցին մեզ մեր նախահայրերը՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի գալաթյան գործությամբ, որով նորից ծնվեցինք... Որովհետև մեզ նախաջնում ենք ... մայր՝ առաքելական կաթողիկե եկեղեցին»¹³:

Այս խոսքերն այնքան ավելի կարևոր են, որքանով որ այս եկեղեցիները նախնիներից ժառանգած լինելու պատկերացումը ստիպում է այս մարդկանց խորանալու հավատի հոգևոր աշխարհի և հոգևոր Եկեղեցին ստեղծող քրիստոնեական շնորհի գիտակցության մեջ:

Ծառ բույանդակալից է այդ իմաստով հետևյալ հատվածը, ուր հայ նախարարներն իրենց հավատի ջատագովությունն են անում Հազկերտի առաջ. «Մի՛, թագավոր, այլևս մի՛ ասի մեզ այդ բանը, որով հետև եկեղեցին մարդու շինածը չէ և ոչ էլ արեգակի տվածը, որի մասին դու թյուրիմացաբար կարծում ես, թե աստված է... եկեղեցիները ոչ թագավորի պարզե են, ոչ նարտարարվեստների գործ, ոչ իմաստունների գյուտ, ոչ զինվորների քաջության ավար, և ոչ էլ դևերի ստապատիր խաբեություն, այլ ինչ էլ որ ասելու լինես երկնավորներիցս, վե՛հ բաներից թե վատթարներից, ոչ մի տեղ նրանցից ամենևին եկեղեցի չի ստեղծվի: Այլ մեծ Աստծու շնորհն է այն, որ տվել է ոչ թե մարդկանցից որևէ մեկին, այլ բոլոր բանական ազգերին, որոնց վիճակված է այս արեգակի ներքո բնակվել: Նրա հիմքը դրված է հաստատուն վե՛մի վրա. ոչ ներքևիները կարող են այն շարժել և ոչ վերևիները սառսնեցնել: Իսկ ինչ որ երկինքն ու երկիրը չեն կարող խախտել, թող մարդկանցից ոչ ոք չխորխտա հաղթել նրան»¹⁴:

Սա Եկեղեցու աստվածալին, երկնալին, կամ մասնագիտական տերմինով ասած, «գերբնական» էության մի հոյակապ նկարագրությունն է: Սակայն անդրադառնալով մեր առջև դրված խնդրին: «Եկեղեցի»

հասկացության կիրառության մեջ անցումը եզակիից հոգևակի թվին և կրկին եզակիին, որ հեղինակի կողմից առարկայի երկակի ընկալման լեզվական արտահայտությունն է, մատնաշում է սերտ կապը Եկեղեցու՝ որպես հոգևոր էության և եկեղեցիների՝ որպես նյութական կառույցների միջև: Իհարկե, «եկեղեցիներ» հոգևակին, որպես այդպիսին, կարող է նշանակել և տեղական համայնքները: Եվ, իմ կարծիքով, այս իմաստը պետք չէ բացառել: Կարելի է մույնիսկ ասել, որ բառի հոգևանի կիրառության մեջ առկա է որոշ չափով գիտակցված երկիմաստություն: Առավել ևս, Եղիշեի «Պատմության» ամբողջ շարադրանքից և եկեղեցու կառույցների բազմաթիվ անմիջական հիշատակություններից ելնելով՝ պետք է ընդունել, որ դրանք հիմնականում վերաբերում են վերջիններիս: Միայն կիներ կարծել որ «եկեղեցի» բառի եզակի և հոգևակի թվով՝ հոգևոր և նյութական իմաստով, կիրառությունը, գրական ոճի հարց է: Ընդհակառակը, մենք անընդհատ զարգացում ենք դիտում, ավելի խորը և ներքին էությունը մոտենալու իմաստով: Կարելի է ասել, որ այդ երկուսի հարաբերությունը մնան է խորհրդանշանի, կամ արտաքին և շոշափելի նշանի հարաբերությանը իր համապատասխան անտեմանելի և հոգևոր էությունը: Այս ենթադրությունը մենք կարող ենք ամրապնդել մեջբերված հատվածի մանրագնին վերլուծությամբ: Փաստորեն, առաջին նախադասությունը, որ մնան է դուրսի հաստատման, դիտում է Եկեղեցին հենց որպես հոգևոր էություն: Այս աքսիոմատիկ հարաբերությունն արևուն հետևում և լուսաբանվում է նյութական եկեղեցիների որոշակի պատկերով: Հատվածի շարունակության մեջ նորից հատկանշվում է հոգևոր Եկեղեցու գաղափարը, որն այժմ ավելի հասկանալի է իր տիեզերական լույսով և հզորությամբ հանդերձ, քանի որ նրա խոհրդանշանն են հանդիսանում բազմաթիվ նյութական կառույցներն, ինչպես նաև տեղական համայնքները: Աստվածակցությունից մեծապես հետաքրքրություն է ներառում եռակի թվով կիրառված «եկեղեցի» բառի երկիմաստությունը, որ հատվածի միջին մասում տատանվում է նյութականի և հոգևորի միջև, և նրա հետագա անցումը դեպի գույտ հոգևոր բնագավառը¹⁵:

¹⁵ Ահա մի այլ կարևոր անցում «եկեղեցի» բառի կիրառության մեջ հոգևակիից եզակի թվին, «նյութական կառույց» նշանակությունից դեպի «հոգևոր համայնք» նշանակությունը. «Պատրաստ ենք

¹³ III, 63 (67):

¹⁴ II, 53, (46):

Եկեղեցու նյութական ընկալումը

Եկեղեցու կառույցը այն արտոնյալ վայրն է, որտեղ իրենց լիարժեք արտահայտությունն են գտնում քրիստոնեական խորհուրդները և քրիստոնեական կյանքը: Այդ են մատնանշում այն բոլոր բազմաթիվ հատվածները, որոնք վերաբերում են եկեղեցիների, նրանց վեհ փայլին ու շուքին, աշխարհիկ իշխանությունից նրանց ազատ լինելուն, քրիստոնեաներին միավորելու և նրանց միջև իսկական, ողջերին ու հանգուցյալներին միավորող միաբանությունն ապահովելու դերին: Նկարագրելով Վասակի ողորմելի վախճանը, Եղիշեն նշում է. «նրա անունը չհիշվեց սրբերի շարքում, և նա չհիշատակվեց եկեղեցում սուրբ սեղանի առաջ»¹⁶: Այս խոսքերը Եղիշեի տեսանկյունից շատ լուրջ իմաստ են պարունակում: Եկեղեցում, սուրբ սեղանի առաջ չհիշվել, նշանակում է զրկվել հավերժական երանությունից: Եթե մարդ հոգևոր միաբանության մեջ է գտնվում Եկեղեցու, հավատացյալների համայնքի հետ, դա նրա՝ սրբերի հետ միաբանության նշանն է: Եկեղեցու շինության դերի և կարևորության գաղափարը ավելի խորն է յուսաբանված երկու հատվածներում, որոնցում կառույցի խորհրդանշական գործությունը նվիրական իմաստ է ստանում: Երրորդ գլխում բերվում է պարսիկ մի մոգպետի մասին, որի մեջ, անկասկած, արտահայտվել են և Եղիշեի սեփական մտքերը. «...թեպետ փակեց պարսից թագավորը ու կնքեց եկեղեցիների դռներն ամբողջ Պարսից աշխարհում, բայց նրանք ամեն տուն եկեղեցի դարձրին, և ամեն տեղ իրենց

հալածվելու և մեռնելու և ամեն տեսակ նեղություն ու չարչարանք կրելու՝ այն սուրբ եկեղեցիների համար, որ ալանդեցին մեզ մեր նախնայերը՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի գալստյան գործությամբ, որով նորից ծնվեցինք...» (III, 63): Բնագրում երկու հարաբերական դերանուններն էլ պետք է հասկանալ որպես հոգևակի, և նրանց լրիվ գոյագոյությունը, ցույց է տալիս, որ նրանք երկուսն էլ վերաբերում են «սուրբ եկեղեցիներին», եթե բացառենք երկրորդ դերանունը՝ «Տեր Հիսուս Քրիստոսի գալստյան գործությամբ» արտահայտության նկատ կապի հնարավորությունը. «Պատրաստ ենք ի հալածանա... վաճառ սուրբ եկեղեցեաց, զոր ալանդեցին հարքն մեր առաջին գործությամբ գալստեան Տեռան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որով վերստին ծնաք ի մի յոյս հաւատոյն մկրտութեամբ ի Քրիստոս Յիսուս» (էջ 67): Տե՛ս նաև ծան. 13, 19:

¹⁶ VI, 126 (140):

պաշտամունքն էին կատարում, և ամեն մեկն իր անձը վկայարան [martyrium—Պ. Լ. Ջ.] էր համարում, և մարդկեղեն շինվածքն ավելի լավ էին համարում, քան հողեղեցը»¹⁷: Ավելի նշանակալից է մյուս հատվածը: Այս անգամ խոսքը պատկանում է իրեն՝ հեղինակին. «Նրանց մորմուզներն ու երգերը սաղմոսներն էին, իսկ կատարյալ ուրախությունը՝ սուրբ գրքերի ընթերցումը: Ամեն մարդ ինքն իր մեջ եկեղեցի էր՝ և նույն ինքը քահանա. յուրաքանչյուր մարմին սուրբ սեղան էր, և նրանց հոգիները՝ ընդունելի զոհաբերություն»¹⁸:

Այս հատվածները շատ կարևոր են, քանի որ նրանցում ամենից բյուրեղացած կերպով է արտահայտվել եկեղեցու՝ որպես կառույցի և Եկեղեցու՝ որպես հոգևոր էության հարաբերությունը: Փաստորեն առաջին հատվածի վերջին խոսքերը ակնհայտ են դարձնում այն հանգամանքը, որ եկեղեցու իսկական էությունը կարելի է գտնել միայն հոգևոր քննազննման մեջ: Դա այն իսկական էությունն է, որ քրիստոնեական իմաստ և նվիրական արժեք է հաղորդում նյութական կառույցին: Այս ներքին իրականությունը, որը ձև է տալիս շրջափելի իրականությանը, ինչպես պարզվում է մասնավորապես երկրորդ հատվածից, յուրաքանչյուր հավատացյալի գիտակցված սրբազան զոհն է, որի շնորհիվ նա իր տեղն է գտնում Քրիստոսի քահանայության մեջ:

Ամփոփելով մենք կարող ենք ասել, որ յուրաքանչյուր հավատացյալն ներսում գտնվող հոգևոր տաճարը իսկապես կառուցվում է շնորհիվ իր զոհաբերության և նվիրատվության, որ նա կատարում է որպես այդ զոհերն ու նվերները մատուցող քահանա: Այս ներքին իմաստի նյութական խորհրդանշիչն են հանդիսանում քրիստոնեական համայնքի եկեղեցիների շինվածքները:

Եկեղեցին և հասարակությունը

Մենք քննեցինք Եղիշեի եկեղեցու ընկալումը ինչպես նյութական, այնպես էլ հոգևոր իմաստով. սակայն մենք դիտել ենք այս հոգևոր արժեքի միայն զոհաբերական և քահանայական արտահայտությունները, առանց անդրադառնալու Եկեղեցուն հասարակության և համայնքի առումով: Այդպիսի մի ավելի լայն պատկեր

¹⁷ III, 57—58 (60—61):

¹⁸ VI, 113 (125). Բնմտ. նաև ի չարչարանք Տեռան, Եղիշեի մատնագրությամբ, էջ 245:

ստանալու համար մենք այժմ կրնանք մի շարք նոր թեմաներ, որոնք բացահայտում են եկեղեցու մի քանի նոր իմաստները կամ գործառնությունները:

Մայրություն

Եկեղեցին հանդես է գալիս մոր դերում. Եղիշեն հիմնավոր կերպով զարգացնում է այս թեման: Նրա «Պատմության» երրորդ գլխում բազմությունն աղաղակում է. «Պատրիարս եմք հալածվելու... սուրբ եկեղեցիների համար, որով նորից ծնվեցինք մի հավատի հուսով, մկրտվելով Հիսուս Քրիստոսի անունով... Որովհետև մեզ հայր եմք ճանաչում սուրբ ալեքսարանը և մայր՝ առաքելական կաթողիկե եկեղեցին. թող ոչ ոք իբրև չար անջրպետ մեջ ընկնելով՝ մեզ սրանից չբաժանի»¹⁹:

Այս գաղափարն ավելի ընդգծված է 7-րդ գլխում, որտեղ խոսքը եկեղեցու միասնության մասին է. «Բանի որ մեր մայր եկեղեցին մեկ է, որ երկնեց մեզ, և մեկ է մեր հայր Սուրբ Հոգին, որ ծնեց մեզ, ինչո՞ւ պետք է մի հոր և մի մոր գավակները երկպառակտված լինեն և ոչ թե միաբան»²⁰:

Այս ծագումնաբանության տարբեր արտահայտությունները՝ Սուրբ Հոգուց ծնված լինելը, Ալեքսարանի ծննդական գորությունը, մկրտության ավագանի նվիրական ազդեցությունը, որդեգրություն շնորհի, և եկեղեցուն պատկանելու համար Քրիստոսի հետ միավորումը, այս բոլորը ի մի են բերված մի ընդարձակ պատկերում, երբ Եղիշեն նկարագրում է Վասակի ապրստամբությունը: Այս փաստը չպետք է զարմանալի թվա մեզ: Եղիշեն այնքան է ազդված դավաճանությունից, որ Վասակի կերպարն իր ամբողջությամբ բացասական էությունը «Պատմության» մեջ նույնիսկ ավելի կարևոր տեղ է գրավում, քան հերոս Վարդանին. և Եղիշեի լավագույն էջերի թվին են պատկանում այն հատվածները, որոնցում նա ողբում է դավաճանի ողբերգական ճակատագիրը: Ահա Վասակի ապստամբության նկարագրությունը. «...նա իր կամքով է իր անձը ջոկել և անջատել սուրբ եկեղեցուց, հեռացել և օտարացել Քրիստոսի սիրուց: Որովհետև նա մոռացության էր տվել Աստծու Որդու գալուստը և չհիշեց Սուրբ Ալեքսարանի քարոզությունը, ոչ սպանալիքներից և ոչ էլ ավետիսով մխիթարվեց: Ուրացավ այն ավա-

զանը, որ հղացավ նրան, և չհիշեց քնկալույ Սուրբ Հոգին, որ ծնեց նրան: Անարգեց այն պատկական մարմինը, որով սրբվեց, և ոտնահարեց այն կենդանի արյունը, որով մեղքերի քաղություն ստացավ: Զնչեց որդեգրության գիրը և իր ձեռքով խորտակվեց մատանու հաստատուն կնիքը, դուրս եկավ երանելիների թվից և շատերին ապստամբեցրեց իր հետ»²¹:

Եկեղեցու այս մայրական կերպարն, այնուամենայնիվ, նրա ծնողական դերի արտահայտություններից միայն մեկն է, Եկեղեցին, որ կյանք է տալիս նոր գավակների, հենց այս փաստի շնորհիվ, սերում է, իր անդամներով և իր ներքին էությանը հանդերձ, նույն աստվածային գորությունից: Այսպիսով, Եկեղեցու մայրությունը էապես առնչակցվում է նրա զավակ լինելու հանգամանքին: Այս աստվածային գորության միջնորդներն են (այն գորություն, որի շնորհիվ Եկեղեցին միեկնույն ժամանակ և՛ մայր է, և՛ դուստր) «հարք հոգեկիրք», այսինքն Առաքյալները, Մարգարեները, ճշմարիտ հովիվները, որոնք մարդկանց սրտերում սերմանում են Աստծո քանը և հավատքը²²: Սրանում է Եկեղեցու արտառոց բնությունը, որ միեկնույն գործողության շնորհիվ նա դառնում է մայր և դուստր, ծնող և ծնված:

Ուխտ

Եկեղեցու էությունը բնութագրելու համար Եղիշեի օգտագործած մյուս հիմնական պատկերն արտահայտվում է «ուխտ» բառով, որն իրականում շատ քարդ տերմին է, քանի որ օժտված է տարբեր իմաստներով: Իր հիմնական առումով «ուխտ» բառ Հայկազյան բառարանի, նշանակում է «խոստումն հաճառառուն, խօսք հաւատարիմ իբր երդմամբ, չափ, առաջադրութիւն, դաշն»²³: Անկասկած, Եղիշեն կիրառում է այս բառն իր առաջնային իմաստով, ինչպես, օրինակ, հետևյալ հատվածում. «...նրան էլ [Վահանին—Պ. Լ. Զ.] դեսպան ողարկեցին Հոգեկիր երկիրը... նրանց հետ բանակցելու և դաշն

²¹ VI, 83—84 (91). հմմտ. նույնպես Յերեմուն Տեան Աշակերտայ, «Եղիշեի Մատենագրությունը», էջ 312, Ի Քարոզություն Առաքելոց, նույն տեղում, էջ 354:

²² Ի չարչարան Տեան, էջ 241. հմմտ. նույնպես Ի Քարոզություն Առաքելոց, նույն տեղում:

²³ Նոր բառգիրք Հայկազյան լեզուի, հ. 2, Վեհտիկ, 1937:

¹⁹ III, 63 (67):

²⁰ VI, 152 (170):

«ուխտ» կնքելու, որ հաստատ մնան այդ միաբանության վրա»²⁴:

Հետագայում, դասական և ետդասական գրաբարում, «ուխտ» բառը ստանում է երկրորդային՝ «կղեր» նշանակությունը: Դժվար չէ պատկերացնել, ինչպես է ա- «ուխտ»-ը, բառիս վերը նշված իրավական կամ բարոյական տեսանկյունից, հոգևորականության վիճակի համար էական երևույթ է. արանով էլ կարելի է բացատրել նրա կիրառության անցումը բարոյա- խրատական նշանակությունից դեպի հա- սարակական-եկեղեցական ոլորտին պատ- կանող նրա լրացուցիչ իմաստը: Վերջինս էլ հենց շատ հաճախ է կիրառվել Եղիշեի կողմից²⁵:

«Ուխտ եկեղեցույ» արտահայտությունը Եղիշեի մոտ համարյա տեխնիկական տեր- մին է, որ նշանակում է «հոգևորականու- թյուն»: Առավել կամ նվազ հաճախակա- նությամբ կարելի է հանդիպել «ուխտ»-ով կազմված և նույն իմաստն արտահայտող բառակապակցությունների, ինչպես, օրի- նակ, «ուխտ քահանայութեան»²⁶:

Նման արտահայտությունները առկա են Ագաթանգեղոսի մոտ, ինչպես, օրինակ, «ուխտ քահանայութեան սրբոյ եկեղեցույ» և «ուխտ սրբոյ եկեղեցույ քահանայու- թեան», յուրաքանչյուրը՝ մեկական ան- գամ²⁷: Այստեղ կարևոր է այս արտա- հայտությունների բացակայությունը Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի Վարքի վաղ խմբա- գրության մեջ (որ թարգմանություն էր հու- մարենից, և մեզ է հասել միայն հայերե- նից թարգմանված հունարեն տարբերա- կով), այն մասերում, որոնց համապա- տասխանն առկա է պահպանված հայերեն խմբագրության մեջ²⁸: Մենք կարող ենք եզրակացնել, որ խնդրո առարկա արտա- հայտությունները ներմուծվել են, և բա- ցառված չէ, որ Եղիշեի ազդեցությամբ, 5-րդ դարի վերջին, Ագաթանգեղոսի վերջ- նական խմբագրման ընթացքում²⁹:

«Ուխտ եկեղեցույ» և «ուխտի մանկունք (եկեղեցույ)» բնույթի արտահայտություն- ների «հոգևորականություն» նշանակու- թյամբ հաճախ կարելի է հանդիպել դա- սական շրջանում թարգմանված կանոն- ների ժողովածուներում, ինչպես նաև ավե- լի ու ծիսական և կանոնական բնագրե- րում³⁰: «Ուխտաւոր» և «ուխտական» ա- ծանցյալ տերմինները նույնպես հաճախ- կի են հանդիպում նույն կանոնական գրա- կանության մեջ «հոգևորականություն», ինչպես նաև «վանականներ» կամ «կու- սակրոններ» նշանակությամբ: Այս ածա- ցավոր ձևերը չկան Եղիշեի մոտ³¹: Այ- նուամենայնիվ, նրանց իմաստային կապը վերը նշված արտահայտությունների հետ ակնհայտ է: Վաղ գրականության մեջ «ուխտաւոր» բառը, բացի կանոնական բնագրերից, կարելի է գտնել Եզնիկի մոտ «վանական» կամ «կուսակրոն» նշանակու- թյամբ³², ինչպես նաև Ափրահատի ճառե- ռի (ճառ 8) թարգմանության մեջ, որ հրատարակված է Հակոբ Մծբնացու ան- վան տակ³³, և Սբ. Բարսեղի դեռևս չհրա- տարակված³⁴ վանական կանոններում (Գիրք հարցողաց կամ հարցմանց)³⁵: Ե- ղիշեից առաջ մենք գտնում ենք «ուխտա- կան» բառը Կյուրեղ Երուսաղեմացու մոտ, հունարեն *ἐκκλησιαστικός* բառի դիմաց³⁶: Այնու- հանդերձ, որքան որ մեր գիտելիքները թույլ են տալիս մեզ պնդելու, Եղիշեի, հա- վանաբար, առաջին հեղինակն է, կանո-

³⁰ Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, աշխատասիրու- թյամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի, Բ. Ա, Երևան, 1964, Բ. Բ, Երևան, 1971:

³¹ «Պատմության» համար մենք ստուգել ենք ըստ՝ Հայկական համաբարբառի, 5, Եղիշեի Վա- սղն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, (Երևան, 1957), 1972:

³² Հմմտ. Հայկական համաբարբառ, 1, Եզնիկ, Եղծ աղանդոց (Վնևտիկ, 1826), Երևան, 1972, էջ 710:

³³ Հրատարակությունները հետևյալներն են՝ Սըր- բոյ իօրն մերոյ Յակոբայ Մծբնայ Եպիսկոպոսի ճառք. cum praefatione, notis et dissertatione de Ascetis quae omnia nunc primum in lucem pro- deant (Komae, 1756). Գիրք, որ կոչի Զգոն արարեալ սրբոյ Յակոբայ... հայրապետին Մծբին քաղաքի, Կոստանդնուպոլիս, 1824:

³⁴ Գրականությունը տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկա- կան մատենագիտություն, 2, Երևան, 1976, էջ 1361—63,

³⁵ Տես Նոր քաղգիրք Հայկազեան ընդոմ:

³⁶ Երանելույն Կիրղի հայրապետի Երուսաղե- մայ Կոչումն ընծայութեան, 15 (Վիննա, 1832), էջ 309, PG XXXIII, 877: Catechesis, XV, VII,

²⁴ III, 72 (78):

²⁵ Օրինակ՝ II, 27 (23), III, 56, 58, 59 (59, 62, 63), IV, 85 (92):

²⁶ III, 52 (54):

²⁷ Հմմտ. Հայկական համաբարբառ, 4, Ագաթան- գեղոս (1909), Երևան, 1973, էջ 355,

²⁸ Հմմտ. G. Garrige. Documents pour l'étude du livre d'Agathange, ST, CXXVII (Vatican, 1946, հոհ. բնագիրը, §148, p. 92)

²⁹ Հմմտ. P. Ananian. La data e le circostanze della consecrazione di S. Gregorio Illuminato- re. — Le Muséon, 74 (1961), pp. 317—24.

նական գրականությունից զատ, որ օգտագործում է «ուխտ եկեղեցույ» արտահայտությունը «հոգևորականություն» իմաստով:

Այս բոլոր արտահայտությունները, և առաջին հերթին՝ «ուխտ եկեղեցույ», ինչպես նաև «ուխտի մանկունք», հուդայա-ասորական ծագում ունեն: Արդեն Աստվածաշնչում կան աթորինակ արտահայտություններ, ինչպես՝ *bney nabb'rit* (Եզեկ. I, 5) «որդիք ուխտին», *b'rit hakk'-hannab*—«ուխտ քահանայութեան» (Նեեմ. ԺԳ, 29), *b'rit hallēwī*—«ուխտ Ղենայ» (Մադաթ. Բ, 8): Նման արտահայտություններ հաճախ հանդիպում են վաղ ասորական միջավայրում, որ *bney* կամ *bnat* Չյամա «ուխտի (դաշինքի) որդիներ կամ դուստրեր» սովորական բառեր են անամուսնությանը կամ կուսակրոն և ճրգնավոր կյանքին իրենց նվիրած մարդկանց համար³⁷:

Այսպիսի արտահայտություններից անցումը 5-րդ դարի հայկական կանոնական և ճգնափորությանը վերաբերող տերմինաբանությանը առաջինների բնական շարունակությունը պետք է համարել: Սակայն ասորական և հայկական ավանդությունները տարբերվում են միմյանցից: Այսպես, ասորական միջավայրում Չյամա առաջին հերթին նշանակում է, և բացառված չէ, որ հետսեական ազդեցության շնորհիվ, իրենց անամուսնությանը նվիրած հոգևորականներին³⁸, իսկ հայերեն «ուխտ» բառի հիմնական կիրառությունը վերաբերում է Եկեղեցու քահանայապետությունը, անկախ հոգևորականների՝ անամուսնության վիճակին պատկանելուց: Մենք այս բանի պարզ վկայությունն ունենք Առաքելական կանոններում. «Կարգեցին առաքելալքն և եղին հաստատութեամբ եթէ ոք ի կարգէ պաշտօնէից և յուխտէ եկեղեցույ, և կամեացի կուսան լինել բարոյ գործոյ ցանկալ»³⁹:

«Ուխտ» բառի այս կիրառություններից բացի, որոնք հատկանշական են ոչ միայն Եղիշեի համար, մենք մի քանի անգամ

հանդիպում ենք նրա մոտ մի երրորդ կարևոր իմաստի, որը ստացվել է բառիս հասարակական-եկեղեցական լրացուցիչ իմաստի լայնացման ճանապարհով: Այս տեսանկյունից Եկեղեցին կամ քրիստոնեական համայնքն ամբողջությամբ ուխտ է: Իհարկե, ճիշտ է, որ «ուխտ եկեղեցույ» արտահայտությունը համարյա տեխնիկական տերմին է Եղիշեի մոտ, «կղեր» նշանակությամբ, ինչքան մեզ հայտնի է, այն հազվադեպ է օգտագործվում այլ կապակցությամբ: Սակայն դիտենք հետևյալ օրինակները.

1. Արտաշատում Միհրներսեսի համակին պատասխանելու համար հավաքված եպիսկոպոսների անունները թվարկելուց հետո Եղիշեն ասում է. «Այս բոլոր եպիսկոպոսները և բազմաթիվ քորեպիսկոպոսներ և պատվական երեցներ զանազան տեղերից եկեղեցու սուրբ ուխտի հետ միասին (հանդերձ սուրբ ուխտի եկեղեցույ)»⁴⁰:

2. Հայերը, լսելով Աղվանից երկրում պարսիկների գործած անօրենությունների մասին, «արձակեցին (պառգամավորների) ...որպեսզի... թույլ չտան իրենց եկեղեցու սուրբ ուխտին դիպչելու»⁴¹:

3. Երրորդ գլխի վերնագրում, ինչպես երևում է և երկի առաջաբանից կամ ընծայականից, Եղիշեն դիմում է Դավիթ Մամիկոնյան երեցին: Չնայած մենք վրստահ չենք, որ առաջաբանի այս մասի մեզ հասած խմբագրությունն արտահայտում է Եղիշեի բնագիրը⁴², ամենայն հավանականությամբ կարելի է ենթադրել, որ եթե ինչ-որ փոփոխություններ եղել են, նրանք պետք է վերաբերեին վերջին երեք գլխերի վերնագրերին: Այսպիսով, հավանաբար, Եղիշեի գրչին է պատկանում երրորդ գլխի վերնագիրը՝ «Միաբանութիւն ուխտին եկեղեցույ»⁴³: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ «ուխտ եկեղեցույ» այստեղ նշանակում է ամբողջ Եկեղեցին կամ ավելի շուտ հայ քրիստոնյաների ողջ համայնքը, որոնք ստանձնել են իրենց հավատի պաշտպանության գործը: Այս հանգամանքն ակնհայտ է դառնում և ողջ գլխի պատմական բովանդակությունից: Հեղինակի միտքը ներկայացնենք հետևյալ հատվածով. «Այնուհետև տերը ծառայից ավելի չէր երևում, և ոչ էլ փափուկ մեծա-

³⁷ St'u R. Murray, „Recent Studies“, 424f. *Idem*. Symbols of Church and Kingdom. A Study in early Syriae Tradition (Cambridge, 1977), 12—17, 29f.

³⁸ St'u ծան. 37:

³⁹ Canones Apostolici, ed. H. Ghedighian, in: Fonti, Series II, fasc. XXI; Collectio Canonum Ecclesiae Armenae, I (Venice, 1941); Canones Apostolici primi, cen. 32. p. 26; Կանոնագիրք հայոց, Բ. Ա, էջ 46:

⁴⁰ II 31 (28):

⁴¹ III 66 (71):

⁴² Հմմտ. Ե. Տեր-Մինասյան, Եղիշեի «Պատմություն» բնական հրատարակության առաջաբանը:

⁴³ 9 (3), III 52 (54):

ցած ազատը՝ առաւելագոյն գեղջուկից, և ոչ էլ մեկը մշտից ավելի պակաս քաջութեան մեջ: Սրեաւուն հոծար սիրուն ունեին բոլորն էլ՝ տղամարդ և կին, ծար և տղա, և Քրիստոսի անունով բոլոր միաբանվածները: Որվոհետև առ հաւարակ բոլորն էլ միեւնոյն գեղջուկ գինւորվեցին և Քրիստոսի հաւատի պատկիրամի միեւնոյն գրաւոր հագան, ճշմարտութեան միեւնոյն գոտիով ամբարցին իրենց մեջքերը, թե տղամարդիկ, և թե կանայք»⁴⁴: Այսպիսով, եթե ընդունենք, որ այս գլխի վերնագիրը պատկանում է Եղիշէին, «ուխտ եկեղեցւոյ» անկաւական վերաբերում է ամբողջ Եկեղեցուն:

Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ վերը նշված բոլոր հատվածներում «ուխտ եկեղեցւոյ» արտահայտությունը, ամենայն հավանականությամբ, նշանակում է հավատացյալների համայնքը որպէս աղայիսին: Նույն նշանակությամբ առնվազն չորս անգամ «Դատմութեան» մեջ Եղիշէն օգտագործում է «ուխտ քրիստոնէութեան» արտահայտությունը⁴⁵: Ավելին, առնվազն մեկ անգամ մենք գտնում ենք «ուխտ քրիստոնէից» արտահայտությունը⁴⁶: Բոլոր այս դէպքերում, և առավել վստահ դա կարող ենք պնդել III, 68 (73)-ի համար, «ուխտ» նշանակում է ոչ այնքան բարոյաիրավական գործողությունը որպէս աղայիսին, այլ որևէ նվիրական խոսքի, երդման կամ դաշինքի շնորհիվ առաջացած միաձուլ և կոտ կազմակերպություն. այլ խոսքով աւած՝ «դաշինքի մարդիկ»: «Ուխտ քրիստոնէութեան» կամ «քրիստոնէից» հենց իրենք քրիստոնյաներն են, որոնք միավորված և համախմբված են սուրբ խոսքով, իրենց օծումով, Տիրոջ հետ իրենց դաշինքով: Նույն իմաստով է օգտագործում Եղիշէն «ուխտ հայոց»⁴⁷ արտահայտությունը, որն ուղղակիորեն մատնանշում է իրենց կրոնին հավատարիմ հայերին, և առավելապես՝ կուլելու և մաքառելու գնով նրան հավատարմությունը պահելու նրանց պատրաստակամությունը: Վերջինիս նման է կիրառվում «ուխտ առաքինութեան» արտահայտությունը⁴⁸, որում «առաքինութեան» վերացականը հավանաբար փոխարինում է «առաքինեաց» թանձրացականին, ինչպէս դա հնարավոր

է դասական հայերենում, «առաքինության համայնք» կամ «առաքինների համայնք»՝ որպէս կոտ, խիստ միավորված կազմակերպություն, նշանակությամբ:

Այսպիսով, «ուխտ քրիստոնէութեան» տիպի արտահայտությունների, ինչպէս և «ուխտ եկեղեցւոյ» արտահայտության հասարակական-եկեղեցական կիրառությունը ծագում է «ուխտ»-ից, որպէս բարոյաիրավական հասկացություն: Իհարկէ, այն յուրահատուկ պատմական հանգամանքները, որոնց պայմաններում Եղիշէն գրել է իր երկը, կարևոր են բացատրելու համար, թե ինչու է նա դիտում ողջ քրիստոնէական համայնքը որպէս «ուխտ»: Այս առիթով մենք կարող ենք հիշել ասորական Qyāmā-ի գաղափարի ներքին կապը ճգնաժողովի կյանքում մղվող Սրբազան պատերազմի հետ⁴⁹: Մեր կարծիքով, երկու գաղափարական կառուցվածքների այսպիսի համադրումը տեղին է և հնարավոր: Փաստորեն, հեղինակը տարբեր առիթներով ընդգծում է հավատացյալ հայերի «ուխտը», այսինքն՝ պատերազմից առաջ նրանց հանդիսավոր խոստումը⁵⁰: Այս պատմական նախադրյալները, որ կարող էին ոգեշնչել Եղիշէին ողջ քրիստոնէական համայնքը «ուխտ» համարելու, չեն բացառում, որ նա կարող էր ուրիշ, ավելի խորը պատճառներ ունենալ այդպէս ընկալելու քրիստոնէական համայնքը: Փաստորեն, հոգևորականությունը ուխտ է կազմում սուրբ խոսքի միջոցով Տիրոջը նվիրագործված լինելու շնորհիվ. նույն եղանակով քրիստոնյաները ուխտ են կազմում իրենց Մկրտության սուրբ և հանդիսավոր խոստման շնորհիվ: Հոգ չէ, որ այս հարաբերությունը արտահայտված չէ Եղիշէի մոտ պարզորոշ կերպով: Մենք բավական փաստեր ունենք աղայիսի եզրակացություն անելու համար: Մենք արդեն նշել ենք, որ նա տարբեր առիթներով ընդգծում է հավատացյալ հայերի հանդիսավոր խոստումը և աղ իսկ պատճառով նա կարող է խոսել «Հայոց ուխտ»-ի՝ որպէս հավատացյալ հայերի մի կոտ կազմակերպության մասին: Այսուհետև մենք կարող ենք, հետևելով Եղիշէի եկեղեցաբանությանը և կրոնական ուսմունքին, «ուխտ քրիստոնէութեան» արտահայտության հիմքը տեսնել մկրտության և դաշինքի մեջ:

Հավանաբար, Եղիշէի կողմից Եկեղեցին՝ ուխտի իմաստով ըմբռնելու համար

⁴⁴ III 62 (67):

⁴⁵ III 68, 73 (73, 78), VI 114 (126), VII 167 (187):

⁴⁶ I 14 (7):

⁴⁷ III 69 (75), IV 83, 86 (90, 93):

⁴⁸ IV 87 (95):

⁴⁹ Հմմտ. Murray, Symbols of Church, 16f.

⁵⁰ Օր.՝ III 62, 68, 75 (66, 73 82):

հնարավոր է մի վաղ քրիստոնեական արահետ գտնել նախնական ասորական ավանդության մեջ, որը, սակայն, դեռու լիովին մեկնաբանված չէ: Մենք ի նկատի ունենք վաղ ասորի հեղինակների այն հատվածները, որոնցում Չյճոմ-ի գաղափարը կարծես տարածվում է մկրտվածների ողջ համայնքի վրա⁵¹:

Կարող ենք եզրակացնել, որ Եկեղեցու հասարակական կացության աճանակարե-վոր կողմերից մեկը «ուխտն» է: Եկեղեցին ուխտ է կազմում, առաջին հերթին, իր պաշտոնյաների նկատմամբ: Բայց Եկեղեցին ուխտ է կազմում նաև իր բոլոր անդամների բազմության նկատմամբ: Պաշտոնյաները և հավատացյալները կապված են միմյանց հետ այնպիսի ամուր, անքակտելի պարտավորությամբ, ինչպիսին ուխտն է, մարդկանց Աստծու հետ և միմյանց միջև ամենաարքայան կապը: Եկեղեցին իր բուն էությանը Աստծու և մարդկանց և Քրիստոսի հավատացյալների՝ միմյանց միջև այս դաշինքի մարմնավորումն է:

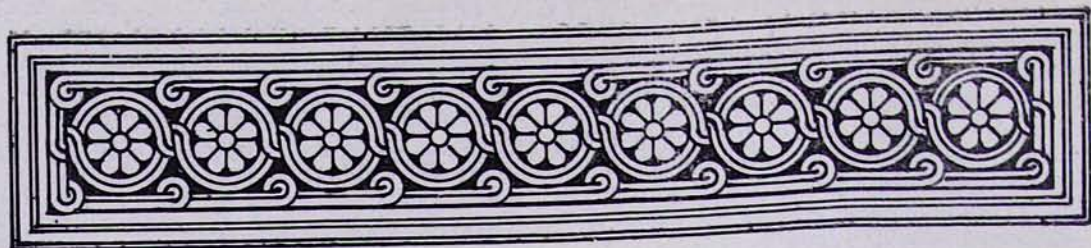
Այս համառոտ ակնարկի նպատակն էր ներկայացնել Եղիշեի կողմից Եկեղեցու ըմբռնման հիմնական, առանձնահատկությունները: Եկեղեցին խորապես հոգևոր էություն է, աստվածային՝ իր ծագումով, իր հիմքերով և իր նպատակով: Իր գործունեության տեսանկյունից այն մայր է, որ ծնում է մարդկանց հավերժական

կյանքի համար, իսկ իր ընկալող էության մեջ այն Աստծու զավակների և Քրիստոսի եղբայրների համայնք է: Ինչպես իր գործող, այնպես էլ ընկալող արտահայտություններում այն ուխտ է, մի կուռ միություն, որ միավորված է Քրիստոսի հավատի և սիրո ամուր կապերով, տոգորված և սնված է արքայան կյանքով: Իր բնությամբ հասարակական կազմակերպություն լինելով, Եկեղեցին իր առանձին անդամներով հանդերձ, մի անբաժանելի ամբողջություն է: Յուրաքանչյուր քրիստոնյայի մեջ արտահայտվում և իրականանում է շնորհված կյանքը և Աստծու փառաբանությունը: Վերջապես, Եկեղեցու հոգևոր էությունը, ինչպես հասարակական, այնպես և անձնական կողմերով, խորհրդանշական արտահայտություն է գտնում (որ մի իսկական ազդու և իրապատում խորհրդանիշ է) եկեղեցու կառույցի մեջ, հավատացյալների ժողովի այդ արտոնյալ վայրում*:

* Սույն հոդվածը նախապես լույս է տեսել անգլերեն լեզվով. տե՛ս Boghos Levon Zekiyan, Elise as Witness of the Ecclesiology of the Early Armenian Church.—In: „East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period“, Dumbarton Oaks Symposium 1980, Dumbarton Oaks, 1982, p. 187—197 Հայերեն թարգմանությունը կատարել է Մաշտոցյան Մատենադարանի գիտական աշխատակից, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Գոհար Մուրադյանը:

⁵¹ Հմմտ. Murray, Symbols of Church, 14f.





ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ 1000 ՏԱՐԻ

ԱՐՏԱԾԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

Ձեռագիրը ամեն մի ժողովրդի հոգևոր և նյութական մշակույթի ամենաթանկագին հուշարձանն է, որովհետև առավել շատ հետքեր է պահպանում անցյալի քաղաքակրթություններից: Այն բարդ և բազմադիմի հուշարձան է, զանազան գիտությունների, արվեստների, արհեստների և հրմտությունների միագումարության արգասիք, որոշակի ձևով, գրչությանը, բովանդակությանը, համապատասխան գեղարվեստական հարդարանքով, հիշատակարաններով և գոյատևման իր յուրահատկություններով: Ի տարբերություն մշակույթի կարծրանյութ հուշարձանների (հողի տակ թե վրա), որոնց վրայով ժամանակն ինքն է անցնում, փափկանյութ ձեռագրերը իրենք են անցնում ժամանակի և տարածության միջով և ավելի շատ կորցնում են (եթե բոլորովին չեն կորչում), քան ձեռք բերում՝ նորոգմամբ և հիշատակարանների տեսքով: Այս ճանապարհով, նրանք նոր շերտեր են ավելացնում եղածի վրա, վերամարմնավորվում, որպես բարդ հուշարձան: Ուսումնասիրողը զգուշությամբ պետք է քացահայտի կուտակված շերտերը, դրանցից «ազատի» և վերստեղծի ձեռագրի

նախնական վիճակը, որից հետո միայն ըստ ամենայնի ուսումնասիրի ամբողջական հուշարձանը, եթե նույնիսկ այդ պահին հետաքրքրում է նրա տարրերից կամ բաղադրիչներից մեկը: Այս եղանակով միայն լիակատար պատկերացում կարելի է կազմել և միջնադարյան հուշարձանի և այն ստեղծող բնագավառի՝ գրչության արվեստի մասին, և ճիշտ գնահատել հուշարձանի նշանակությունը ժողովրդի պատմության ու մշակույթի մեջ:

Ամեն մի ձեռագիր ոչ միայն անցյալի և իր ժամանակի մտածողությունն ու պատմությունն ամբարող հուշարձան է, այլ նաև իր ապրած տարիների, անցած դժվար ճանապարհի կենդանի վկան:

Այդպես են մանավանդ հայերեն ձեռագրերը, որոնցից շատերը այսօր միակ հայախոս վկան են իրենց ծննդավայր գրչության կենտրոնի՝ երբեմնի ծաղկած հայրենիքի, քարգավաճ մշակութային կենտրոնի, վանքի, գյուղի, քաղաքի, որոնք հիմա դարձել են խրված Հայրենիք, կործանված վանք, ավերված գյուղ՝ անշունչ, անառն: Ծառ ձեռագրեր մասնակից են եղել հաջողությունների փառաբա-

նության, կառուցումների նավակառուցիկ, կնունքի, պատկի, գավազանատվության: Եղել են նաև ավերածությունների ակամատեն, եղեռնագործությունների զոհ, կրել գերության տառապանքը, կորուստների ցավը, հոշոտվել, հաշմվել, կազմահան ու թերթակորույս քայլել դարերի միջով և էջերում պահած գանձը հասցրել մեր օրերը: Հայերեն ձեռագրերը բաժանել են իրենց ստեղծող ժողովրդի ճակատագիրը, որի ապացույցն է նաև ձեռագրական սփռույթը:

«Մեր ազգային ամենամեծ հարստությունը, որ ժառանգություն ենք ստացել մեր հայրերից, ձեռագրերի ժողովածուներն են: Եվ ուրախ ենք, որ այդ հարստության ամենամեծ մասը գտնվում է մեր Հայրենիքում», գրել է Գարեգին կթղ. Հովսեփյանը: Հիրավի, ձեռագրական փթիկների կորուստներից հետո մեզ հասած ավելի քան երեսուն հազար ձեռագրերի ամենամեծ հավաքածուն սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանն է, տասնմեկ հազար ամբողջական ձեռագրերով և երեք հազար պատասխաններով ու հմայիվներով: Սուրբ Էջմիածնի Մայր Աթոռի մատենադարանի հազարանոց հավաքածուի հետ միասին այն կազմում է աշխարհի հայերեն ձեռագրերի՝ «մեր ազգային ամենամեծ հարստության» մոտավորապես կեսը:

*

* *

Մինչև տասներորդ դարը գրության թվականով հայերեն ութ ավետարան ունենք (այդքան էլ՝ թվականն անհայտ): Առաջին երկուսը՝ Մլքե թագուհու՝ 862 թ. (Վեներիկ ՆՁ 1144/86) և Լազարյան՝ 887 թ. (Մատենադարան ՆՁ 6200) իններորդ դարից են, մնացած վեցը՝ տասներորդ դարում են գրված. երկուսը Հայաստանի սահմաններից դուրս են գտնվում՝ Թարգմանչաձ 966 թ. (Բաթթմոր-ԱՄՆ), Ծորղուրթի՝ 974 թ. (Վրաստան), մյուս չորսը՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (Աշոտ Հայոց Սպարապետի՝ 909 թ. (ՆՁ 6202), Սանասարյան՝ 985 թ. (ՆՁ 7735), Աբանչեյագործ՝ 988 թ. (ՆՁ 8906) և Էջմիածնի՝ 989 թ. (ՆՁ 2374): Այս մարգարտաշարի ամենաերիտասարդ շափուղան Էջմիածնի ավետարանն է, որի հազարամյակը լրանում է այս տարի¹:

Էջմիածնի ավետարանը հայերեն բոլոր ձեռագրերից տարբերվում է փղոսկրյա կազմով (որի պատճառով կոչվում է նաև «Էջմիածնի փղոսկրյա կազմով ավետարան») և գույգ էջերը նկարազարդ երկու թերթերով, որոնք պատկանել են ավելի հին մատյանի: Նախորդների համեմատությամբ աչքի է ընկնում «չստոյգ եւ ի հին արինակաց» ընդօրինակված լինելով, գրատեսակների բազմազանությամբ, գեղարվեստական զարդարվածությամբ և դրանց շերտերով, ավարտուն հիշատակարանով, ամբողջականությամբ և լավ պահվածությամբ:

Այս հատկանիշների համար ձեռագիրը դեռևս միջնադարում ընդօրինակվել է որպես «ընտիր և ստոյգ» օրինակ, կոչվել «Մաղարդայի Ս. Նախավկայի նշանավոր ատետարան», իսկ Էջմիածնի ատետարանը, վերջից հետո՝ «Էջմիածնի ատետարան», միակը Սուրբ Աթոռի մատենադարանի հազարավոր ձեռագրերից, որ կրում է «Էջմիածնի» մականունը: Էջմիածնում ձեռագիրն արդեն գրավում է հայագետների ու արվեստաբանների ուշադրությունը: Մ. Բրոսսեն, ապա Դ. Ծահնագարյանը տալիս են ձեռագրի նկարագրությունը², արվեստին անդրադառնում են Ս. Ոսկարովը, Վ. Ստասուլը, 1891 թ. Յ. Սործիգովսկին ստանձին մենագրություն է նվիրում Էջմիածնի ավետարանին³, իսկ Ֆ. Մակկերը Փարիզում 1920 թ. հրատարակում է լուսատիպ մամանահանությունը⁴: Հետագայում ձե-

Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի 1847 թ. ապրիլի 17-ի կոնդակով, մատենադարանապետ Հովհաննես Ծահնագյուրյանի ջանքերով և Մակար վրդ. Պետրոսյանի ձեռամբ (Ա. Սեդրակյան, Յովհաննես Ծահնագյուրյանցի կենսագրությունը, Ս. Պետրոսյան, 1898 թ., էջ 127, 179),

² «Մայր ցուցակ մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի (կազմեց՝ Դանիել Ծահնագարյան), ծախիւք Յակոբայ վարժապետ Կարենեանց», Թիֆլիս, 1863, էջ 16: 222 համարի տակ կարդում ենք. «Աւետարան, երկաթագիր, մեծագիր, փղոսկրեայ կազմիւ, գրեալ ի մագաղաթի ի ստոյգ և ի հին օրինակաց, ի վաղեւմն տեսուն Ստեփաննոսի՝ շինողի և մորթողի Նորավանք անուանեալ, ի տերութեան Աթաբակ Աշակցին, ի հայրապետութեան Գրիգորի: Գործերորդի Վահրամն գնեալ ընծայեալ է ի Մաղարդավանս Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկայի, ի Յովհաննիսէ, ի թովին Հայոց ՆԸԸ (989) ըստ թոռոյ Հռոմոց Չիւլ, յիմալեղական բոնակալութենէն ՉԸԹ, ի սկիզբն ի վերջն, գտանի յիշատակարան»:

³ J. Strzygowski, Das Et-chm'adzin—Ewangeliar.—Wien, 1891: (Թարգմանություն, Վիեննա, 1892 թ.):

¹ Այն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի մատենադարան է մոծվել Նախիջևանի գաղտնի Ծամբիժորի Մաղարդայ Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքից,

նագրին անդրադառնում են Վ. Լազարևը, Լ. Իորնովից, Ս. Տեր-Ներսեսյանը⁴ և ուրիշներ:

Ձեռագիր հուշարձանի ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրը ինքը ձեռագիրն է՝ ձևով, գրանդություն, գրով, բովանդակությամբ, մանրանկարչությամբ, կազմով ու հիշատակարաններով:

Հիշատակարանները, որ գրվում են ձեռագիրը գրվելուց հետո և նրա գոյատևման ընթացքում, դառնում են ձեռագրի ստեղծման և դեգերումների պատմությունը. տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն ձեռագրի գրչության հանգամանքների, այլև ժամանակի կարևոր իրադարձությունների մասին:

Ոչ բոլոր ձեռագրերն են, որ ունեն հիշատակարաններ. հնագույնները չեն ունեցել, իսկ հետագայում գրվածների մեծ մասը ժամանակի ընթացքում կորցրել է դրանք, որովհետև հիշատակարանները տեղափոխված են լինում ձեռագրի վերջում: Էջմիածնի ավետարանը, քարեքախտաբար, պահպանել է իր հիշատակարանը: Ուստի սկսենք նրանից: Հիշատակարանը գրված է ստացողի՝ Ստեփանոսի անունից, Հովհաննես գրչի ձեռքով, ուր նախ փառաբանվում է վանքի հիմնադրողը և միաբանության հաստատողը, Սյունյաց Հայկազյան իշխանական տոհմից, Ստեփանոս կրոնավորը, որն իր հորեղբայրն էր, և որի աշակերտներից մեկն է եղել ինքը: Նրա մասին կարդում ենք. «...գոր եւ իմն պաակաւոր և հարազատ, մաքրութեամբ մարմնոյ և խաչակիր նահատակութեամբ թողեալ զհայրենական զքեղութիւնն քանոն կրանից միանձնաց եղեալ, յերկրի զանմարմնոցն քերեալ արիւնակ՝ ճոցին եղել հաղորդ, թողլով երկրի իւրայոցս աշակերտելոց արիւնակ գնացից կենաց պողոտային եւ սանդուղս ի Վերին Միովն, զանուանեալ նորս վանս՝ հիմնարկեալ ի առաջվայարան նոյնանուն իւր Աթոյ Նախավկային Ստեփանոսի»⁵:

Սյունյաց տան պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը ավելի հանգամանորեն է պատ-

մում իրողությունը: Վանքի հիմնադիր Ստեփանոսի հայրը՝ Գևորգը, Սիսական իշխանական տոհմից էր: Ամուսնանում է, իշխանական ունենում, հետո թողնում է աշխարհակալ ունենում, հետո թողնում է աշխարհական կյանքը և հոգևորական է դառնում: Ծառայում է Մաշտոց եղբարդցու մոտ, նրանից հետո տեղափոխվում է Երից վանք, որտեղ և մահանում է ու թաղվում:

Գևորգի որդի Ստեփանոսին մանկուց ուսման են տալիս աստվածային ծերերի մոտ: Նա կատարելության է հասնում գիտականորեն ու գործնականորեն և կոչվում քահանայական աստիճանի: Ապա փափագելով աստվածային մի գործի՝ կամենում է եկեղեցի շինել և այնտեղ կրոնավորների միաբանություն ու սպասավորների դասեր հաստատել... Կատարի վանքի հակառակ կողմը... Հրահատ իշխանի օժանդակությամբ եկեղեցի է կառուցում, ավելացնում եկեղեցական զավիթներ, սրահներ ու կրոնավորների բնակարաններ: Նավակատիքի է հրավիրում Սյունյաց եպիսկոպոս Տեր Հակոբին, որը սահմանում է միաբանություն և շրջակա բոլոր վայրերը որպես կալվածք հատկացնում եկեղեցուն: Վանքի դիմաց հիմնում են բորոտանոցներ... և այսպես ամեն տեսակ հարմարանքներով և կարգ ու կանոնի հաստատումով վանքը ծաղկեցրեց հայոց երեք հարյուր ութսուն հինգ (936 թ.) թվականին: Այս իրողությունը հաստատվում է վերջերս գտնված վիմարձանագրությամբ⁶:

Հիշատակարանում Նորավանքի տեղը նշված չէ: Օրբելյանը այն հիշում է նախ հատվածի վերնագրում «Բղեն գավառի Նորավանքի կառուցման մասին» (Վանք շինութեան Նորավանքից որ ի գաւառին Բղենոյ), ապա՝ շարադրանքում. «Կատարի վանքի հակառակ կողմը, մի շատ գեղեցիկ ու վայելուչ տեղ է գտնվում երկու ձորերի միջև հարթ մի լեռնաբազկի վրա»⁷:

Իր վանական նորահիմն հաստատությունում «ինքը՝ երանելի, մարդկանց մեջ

⁴ F. Macler, L'Évangile Arménien, édition phototypique du manuscrit № 229 de la bibliothèque d'Etchmiadzin, Paris, 1920.

⁵ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Էջմիածնի ավետարանի սկզբի թերթերի մանրանկարների թվականը (գրված 1933 թ.) նույնի, 7-րդ դարի հայկական մանրանկարչությունը և Էջմիածնի ավետարանի մանրանկարները («Հայ արվեստը միջնադարում», Երևան, 1975, էջ 31—55 և 56—68):

⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 2874, էջ 380ա:

⁷ Սո. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 221:

⁸ Ս. Բարխուդարյան, «Էջմիածնի ավետարանի» գրչության վայրը», «Հանրապետական Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958, էջ 47:

⁹ Սո. Օրբելյան, նույն տեղում: Կատարի վանքը գտնվում է արևմտյան Բաղքի (Աճաճան) Բեխ գյուղի դիմաց, Բղեն գավառը՝ Տաթևից հյուսիս-արևելք, Որոտան գետի աջ կողմում: Երբեմն Տաթևն էլ է մտել այդ գավառի մեջ («Դիվան հայ վիմագրության» պ. 2, Երևան, 1960, էջ 42:

անհամեմատելի Ստեփանոսն էլ, առաքինացան վարքով շատ տարիներ ապրելով ու հրեշտակակրոն առաքինությամբ անմարմիններին մարմնի բերելով և կյանքը պարգևելով նրանց»¹⁰ մեռավ 970 թ.¹⁰:

Նորավանքի հիմնադրությունից առաջ վերակառուցվել էր Սյունյաց միտրոպոլիտության նեղ և անշուք աթոռ Տաթևը: 895 թ. հիմքն է դրվում Տաթևի նոր Պողոս-Պետրոս առաքելոց եկեղեցու և կից շինությունների, որոնք ավարտվում են տասնամեկ տարի անց, 906 թվականին: Այդ ժամանակ Տաթևը «բոլոր վանքերից նշանավոր էր ոչ միայն շինություններով, այլև փայլում էր շուրջ հինգ հարյուր միաբանների կրոնավորական դասերով: Լի էր խորաբլին փիլիսոփաներով, երաժիշտ երգիչներով, ճոխ էր վարժարանը վարդապետական կրթությամբ: Կային նաև անհամեմատելի արվեստավոր նկարիչներ ու գրիչներ»¹¹:

Ստեփանոս կրոնավորը Նորավանքը հիմնելիս, անշուշտ, աչքի առաջ ուներ միտրոպոլիտ Տեդ-Հովհաննեսի կառուցած Տաթևի վանական միաբանության օրինակը, որին հետևելով հիմնեց իր կրոնավորանոցը և, ի տարբերություն Հին Տաթևի, այն անվանեց «Նորս վանա»՝ նույնափսի դպրոցով, աշակերտներով, նկարիչներով ու գրիչներով:

Նորահիմն Նորավանքի դպրոցի աշակերտներից էր նրա հիմնադիր և առաջին առաջնորդ Ստեփանոսի եղբորորդի Ստեփանոսը: Սա փոխարինում է իր հորեղբորը և պատվիրում մի ավետարան Նորավանքի արդեն իր դպրոցի աշակերտների ընթերցանության համար: «Իսկ ես՝ յետին եւ ամենանուսատ Ստեփանոս մողորական կրանաւոր և անարժան քահանայ, նորին աշակերտ եւ եղբարորդի ոչ ըստ նորին արինակի, ալ լոժ մեղուցեալ, որ թեւէտ եւ ըստ սին եւ սնոտի խաբկանաց կենգալոս Հանրագնեա գոյ ասէին գիս, այլ եւս ըստ ճշմարտութեանն, որում եսն վկայեմ հեն անցան եւ վատթար եւ ետին քան զամենամ մարդիկ՝ ըստ շատ գործոց եւ անողորալ գնացից իմոց, սակարն քրիստոնեալ գոյ եւ գինք արեան մեծին Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի ոչ ուրանամ գիս:

Եւ արդ մեծաւ տարիմամբ ցանկացալ գոեւ զվսամափալ չորեքծագեան հոգեւորոյս տառս արբոց անտարանչացս ի օարդ գերարփի վայելչութեան եկեղեցոյ,

ի սմա պարելոց մանկանց Նոր Սիովնի... որք ընթեռնուք զսա... յիշման արժանի արասիք զտարժանեալ մեղաք զհոգի իմ»¹²:

Ստ. Օրբելյանը Ստեփանոս քահանայի մասին գրում է. «Այնուհետև Նորավանքի միաբանության առաջնորդությունն ստանձնեց» նույն Ստեփանոսի եղբորորդի Քրիստափորը՝ այդ սուրբ հոր աշակերտը՝ ամբողջովին նմանվելով իր ուսուցչին»¹³: Այստեղ, հավանաբար, Քրիստափոր անունը շփոթված է Ստեփանոսի հետ:

Ինչպես տեսնում ենք, Էջմիածնի ավետարանի գրչության կենտրոնի հիմնադիր Ստեփանոսը և նրա եղբորորդի Ստեփանոսը՝ ավետարանի ստացողը, Հայկազուն իշխանական տան ժառանգներից են, որոնք 9—10-րդ դարերում ժառանգաբար իշխում էին Սյունիքի հյուսիս-արևմտյան մասի Գեղամա ծովի շուրջը գտնվող շրջանների վրա¹⁴: Այսպիսով Սյունյաց Հայկազուն իշխանական տոհմի ներկայացուցիչները միտրոպոլիտական աթոռ Տաթևի վարդապետարանից ոչ հեռու, նույն գավառում հիմնում են Նորավանքի եղբայրանոցը՝ դպրանոցով, որտեղ նույնպես եղել են «անհամեմատելի արվեստավոր նկարիչներ ու գրիչներ», ինչպես Տաթևում:

Վկա՝ Էջմիածնի ավետարանը:

*
* *

Էջմիածնի ավետարանը կազմված է 29,5×34,6 սմ մեծության մագաղաթաշատ լավ մշակված հաստ թերթերից, բացառությամբ մի քանիսի, որոնք մատղաշ անասունի մորթուց են պատրաստված և շատ նուրբ են: Սրանք հաճախ թանաքը ծծում են և հաջորդ էջը տեղ-տեղ անգրել է մնում, իսկ 227թ էջը ամբողջությամբ է անգրել: Յուրաքանչյուր ութ (կամ չորս իրար կից) թերթերից կազմված է պրակը: Պրակի առաջին թերթի ա էջի վերին լուսանցքի կենտրոնում նշանակված է պրականիչը՝ երկաթագրով: Պրակները նշանակված են հալոց այբուբենի հերթականությամբ և ոչ նրանց թվային արժեքով, ուստի ձեռագիրն ունի Ա.—Բ (28) պրակ, որն հավասար է 224 (28×8) թերթի: Ա. պրակից սկսվում է Մատթեոսի ավետարանը:

¹² Մատենադարան, ձեռ. № 2874, էջ 230ա—230բ:

¹³ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 222:

¹⁴ Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, Երևան, 1966, էջ 52, 53: Հմմտ. Դիվան հայ վիճագրության, պր. 2-րդ, էջ 41—44:

¹⁰ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 222:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 22—23:

նը: Ա պրակին հախորդում է ութ թերթա-
նոց մի պրակ ևս, որը հնում սովորաբար
չէր պրակակալվում, որովհետև այն ավե-
տարանից դուրս էր: Այն պարունակում է
Եվսեբիոսի՝ Կարախանոսին ուղղված
Թուղթը, նրա կազմած համաքարքառը,
ինչպես նաև տերունական նկարներ: Ուս-
տի ունենք $224+8=232$ թերթ կամ 29 պը-
րակ: Այս եղել է ձեռագրի սկզբնական
թերթաքանակը: Վերջին 232-րդ թերթը,
ինչպես երևում է, անգրել է եղել, և անջա-
տել են: Երբ ձեռագրի մեջ երկու նկարա-
վար թերթ է մուծվել, բնականաբար, ձե-
ռագիրն ավելացել է երկու թերթով, որոնք
մուծված են վերջին Ռ-րդ պրակի մեջտե-
ղում, և որի պատճառով ութ թերթանոց
պրակը դարձել է տասը թերթանոց, և թեր-
թաքանակն էլ հասել $(232+2=)234$ -ի:
Ինչպես նշեցինք, վերջին պրակի վերջին
թերթը չկա. ուստի այժմ վերջին պրակը
տասի փոխարեն ունի 9 թերթ, և ձեռագրի
թերթերի իրական քանակը $(234-1=) 233$
է: Սակայն վերջին թերթի վրա գրված է 232
(մի թերթով պակաս): Թուրքմանությունը
էջմիածնում ձեռագրի թերթերը մատիտով
համարակալողից է գալիս, որը 155 հա-
մարը գրելուց հետո, 156-ը հաջորդի վրա
դնելու փոխարեն, նշանակում է նրանից
հետո եկող թերթի վրա և մի թերթ մնում
է՝ համարակալված¹⁵:

Սվետարանի հիմնական գիրք երկաթա-
գիրն է՝ երկայուն գրությամբ: Գրադաշտի
մեծությունը $23,4 \times 9$ սմ է, միջնադասանց-
քը՝ 2,2, վերինը՝ 3,5, արմատինը՝ 2,5, կող-
քի լուսանցքը՝ 6,8, իսկ ստորինը՝ 8,7 սմ,
որը ցրվացանկը գրելու համար է, և ունի
6 նեղ տողեր: Յուրաքանչյուր էջ ունի 20
տող, որոնք, ինչպես և պունագծերը, ար-
ված են ճշշումով:

Ձեռագրի առաջին թերթի զույգ էջերը
(1ա, 1բ) զբաղեցնում են Կարախանոսին
ուղղված Եվսեբիոս Կեսարացու Թուղթը
գրված շքեղ խորաններում, աղյուսակ
գրով: Հաջորդ յոթ խորաններում (2ա—
5ա) տեղավորված են համաքարքառի
տասը (Ա—Ժ) կանոնները: 5բ-ում տաղա-
վառիկն է՝ յոթս պուններով: Յա խորանում
Քրիստոսի նկարն է՝ Պողոս-Պետրոս ա-
ռաքյալների հետ. 6բ—7ա խորաններում
ավետարանիչներն են՝ զույգ-զույգ կանգ-
նած, ռազված մատանները ձախ ձեռքե-
րում, 7բ-ում՝ Աստվածամայրը Մանկան
հետ. 8ա-ում՝ Առաքառի զոհաբերություն-

նը: Տբ-ն անգրել էջ է եղել, ուր հետագա-
յում ձեռագրի գնման հիշատակարանն է
գրված:

Ծա-ի վերին լուսանցքում մանրագիր
ավետարան ըստ Մատթեոսի: Լուսանցքի
կենտրոնում Ա պրակահիշն է՝ գրված վըր-
ծիմով: Հավանաբար նկարչի գործն է, որ
նույնպես ցույց է տալիս, թե նկարիչն ու
գրիչը միասին են աշխատել նույն վա-
րում:

Մատթեոսի ավետարանն ավարտվում է
71բ էջում: Մարկոսի ավետարանն զբա-
ղեցնում է 72ա—111բ 2-րդ պունակը: Դու-
կասի ավետարանը՝ 111բ—2-րդ պունակ—
176բ:

Յովհաննոս ավետարանը՝ 177ա—222ա,
որին հետևում է՝ «Փառք Սուրբ Երրորդու-
թեան յաիտենս առեմ», «Յովհաննես գրե-
ցի աղաչեմ իիշել զիս», հիշատակագրու-
թունները, որոնցով էջն ավարտվում է:

Հաջորդ էջն անգրել է թանաքը ծծելու
պատճառով: Այս թերթով կհավում է պրա-
կը¹⁶:

Մյուս թերթը սկսվում է «Հիշատակա-
րան» մանրագիր խորագիր ունեցող գըր-
խավոր հիշատակարանով: Հիշատակա-
րանները սովորաբար սկսվում են
«Փառք»-ով, բայց այստեղ «Փառք» չկա:
Բանն այն է, որ «Փառք» արդեն գրվել էր
ձեռագրի վերջում¹⁷: «Փառք»-ով փառա-
բանվում էր Սուրբ Երրորդությունը, որ
կառողություն էր տվել գրչին կամ հեղի-
նակին ձեռագիրը կամ ստեղծագործությու-
նը ավարտելու: Հետագայում այն դառնում
է ձեռագրի Հիշատակարանի սկիզբ, ուր
դարձյալ փառաբանվում է Սուրբ Երրոր-
դությունը ավարտի հասնելու հնարավո-
րություն տալու համար:

Հիշատակարանին (230ա—231ա) հա-
ջորդում է «Աւետարանացոյցը» կամ «Տա-
նագոյցը» առանց խորագրի (էջ 231ա—
232բ): Սրանցով ավարտվում է ձեռագի-
րը:

¹⁶ Այստեղ հետագայում մուծվել են մանրանկար-
ված զույգ թերթերը՝ փրկված 6-րդ դարում ստեղծ-
ված ձեռագրից, որոնք կրում են 228, 229 թերթա-
համարները:

¹⁷ Հնագույն ձեռագրերը հիշատակարան չէին ու-
նենում: Նրանք ավարտվում էին «Փառքի» մի հա-
խադասությամբ: Առաջին գրիչները չէին համար-
ձակվում իրենց անունը դրոշմել Ս. Գրքում: Այդ-
պես է վարվել նաև Մեսրոպ Մաշտոցը, որի ար-
տագրած ձեռագրի մասին կարդում ենք. «առեմին
ստանդութենէ գրեալ ձեռամբ արքայն Մատթովայ
վարդապետի և թարգմանչի» (ձեռ. № 10434, էջ
287ա):

¹⁵ Թերթահամարները չխախտելու համար այդ
թերթերն ունեն այսպիսի էջակալում. 155 (ա, բ),
156ա, 156բ, 156գ, 156դ: Նշանակում է՝ 156ա—
156բ էջերը բաց մնացած թերթին են:

*
*
*

Էջմիածնի ավետարանն ունի Եվսեբիոս Կեսարացու համաբարբառն ու հատածումները: Առաջինը տեղավորված է սկզբում, գեղեցիկ նկարազարդված խորանների մեջ, երկրորդը՝ բնագրի լուսանցքներում: «Թիք» կամ «գլուխք»-ը նշանակված են գլուխների դիմաց, լուսանցքում, մանրագրով, յուրաքանչյուր ավետարանինը առանձին, հերթական համարակարգով: Ստորին լուսանցքում յուրաքանչյուր էջի համաբարբառն է՝ դարձյալ մանրագրով, որոնք կոչվում են «ցրուացանկք»:

«Աւետարանք գլխաւորքը»-ը (երբեմն՝ «նշանագիրք», «ընթերցումք») սկսվում են մեծ գլխագրով, որի դիմաց դրվում է բաժանարարը՝ մոտավորապես կրկնակի սլատվանշանի ձևով: Սրանք հետագայում փոխարինվում են լուսանցազարդերով, իսկ գլխագրերը՝ զարդագրերով: «Տունք»-ը սկսվում են մոտ տողից, գրության տառերից մի քիչ մեծ գրերով և ավարտվում ավարտանշաններով: Վերջապես՝ «Վկայութիւնք»-ը, որոնք Հին Կտակարանից բաղվածքներ են: Սրանց տողերի դիմաց, լուսանցքում, դրվում են տգրկիկներ կամ ստորակետի նշաններ:

Մեր ձեռագրերում վկայությունները հերթական համարներով նշված են միայն Վեհափառի ավետարանում, (պահպանվել են վկ. Ա.—վկ. ԺԱ համարները)¹⁸:

Հովհաննես գրիչը ձեռագիրը գրելով ստույգ և հին օրինակներից, պահպանել է ընդօրինակության հնագույն ձևը, այսինքն՝ «Տետր ընդ տետրի, թուրք ընդ թուրքի, տող ընդ տողի, էջ ընդ էջի և այլ ամենայն որպիսութեան արհեստն՝ որպես նոյնն»¹⁹ ինչպես կարդում ենք ընտիր օրինակից արտագրված ձեռագրի մի հիշատակարանում և շատ ակնառու տեսնում Վեհափառի և մյուս հնագույն ավետարաններում²⁰:

Պահպանված են գաղափար-օրինակի լուսանցազրույթումները, որոնց մի մասն առնված է շրջանակների մեջ, մյուսը՝ ոչ: Այս ապացույց է, որ գրիչն օգտագործել է մեկից ավելի օրինակ, և լուսանցազրույթումների տարբեր ձևերը դրա հետևանքն են²¹:

Հովհաննես գրիչը վարժ և հմուտ արվեստավոր է եղել: Ամբողջ ավետարանը գրել է շատ կանոնավոր երկաթագրով, միագիծ տողի վրա (և ոչ զուգ տողերի միջև), հավասար բարձրությամբ, առանց բառանշատման, բացի բացատներից և կետերի տեղերից: Տողագծերը միմյանցից 1 սմ հեռավորություն ունեն: Ավելի մեծ երկաթագրով է գրել տնագլուխները, որոնք սկսվում են մոտ տողից: Սրանցից մեծ են ընթերցվածների կամ գլխավոր ավետարանների երկաթագրերը, իսկ ավետարանների սկզբնատառերը իսկապես գլխագրեր են, զարդագրի մամուլով: Ինչպես այս վերջին, այնպես էլ ընթերցվածների գլխագրերը որոշ ռճավորում ունեն. մի կամ երկու ծալերից գծված են շատ մուրր արմավեցիկներ: Սրանցով, մասնավորապես ավետարանների վերնագրերն ու ավարտագրերը շրջափակող գծիկներով ավարտվում է Հովհաննես գրչի կատարած զարդարանքը: Թվերի կամ գլուխների համարների, գլխագրերի, սրբազրույթումների, ինչպես մասնավորապես լուսանցազրույթի գրության համար գրիչն օգտագործել է և՛ աղյուսակ գիծ, և՛ բոլորագիր, և՛ շղագիր. փաստորեն առաջ ելն էր օրատեսակները, որ ստեղծել է Մեսրոպ Մաշտոցը: Այս տեսակետից Էջմիածնի ավետարանը բոլոր գրատեսակների 10-րդ դարում ու նրանից առաջ օրոճածված լինելու լավագույն փաստերից է:

Հովհաննես գրիչն օգտագործում է գույգ և ետ, որպես ավարտակետ, երբեմն էլ նրան և գետով տգրկիկ՝ հորիզոնական, մի կետ, որ դրվում է տողի մեջտեղում կամ մեծ կետ, որպես վերնակետ, մասնավորապես: Բացականչական նշանը դրվում է

¹⁸ Ա. Մաթևոսյան, Վեհափառի ավետարանը, «Էջմիածին», 1978, Ե, էջ 34—48:

¹⁹ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, Մխիթարեան մատենադարանին, ի Վանեսի, հ. Ա, Վանեսի, 1914, էջ 784:

²⁰ Որ Հովհաննես գրիչն այդպես է ընդօրինակել, երևում է ամեն մի էջից, որ սյունակի շրջանակներում շտեղծվող տողի ավելացրած տառերը ոչ թե տեղափոխվում են հաջորդ տող, այլ՝ նույն տողի շարունակություն են դառնում լուսանցքում փոքրացած կամ տողից վեր՝ տողամիջում:

²¹ Ինչպես հայտնի է, հետագայում այդ լուսանցազրույթումները մուծվում են բնագրում, փոփոխություններ են տեղի ունենում առոգանության ու կետադրության նշանակման մեջ: Սակայն գաղափար-օրինակի նշանակությունը միշտ մնում է գերադասելի: Դրանցից հետագայում սրբագրում են ձեռագրեր: Հայտնի են Սաղմոսարանի՝ Սարկավագի, ապա Հովհաննես Գառնեցու և Վարդան Արեվիցու սրբազրույթումները, Ավետարանի՝ Գրիգոր Մուրղանցու, Աստվածաշնչի՝ Գևորգ Սկևազու և այլ սրբազրույթումներ:

բացականչվող վանկի համապատասխան գրի վրա, իսկ պատվագրված քառերում՝ պատվի վրա: Ի նախդիրի վրա դրվում է երկու կետ, ուրիշի խոսքի դիմաց՝ տգրկիկ: Այս վերջինը օգտագործվում է մասն սխալը ցույց տալու և սրբագրությունը նշելու համար:

Գրություններից երկուսն է, որ Հովհաննեսն օգտագործել է տարբեր լայնության մի քանի գրիչներ՝ էջն ավարտելու համար: Դա շատ ցայտուն երևում է մասնավորապես Ավետարանացույցի գրության մեջ:

Ավետարանացույցը կամ Տոնացույցը ծիսական գրականության երկերից է, որ նշված են տոները և տոնական ծիսակատարությունները: Էջմիածնի ավետարանում պահպանվածը հնագույն մոտիվ է, որին նրանից առաջ եղած ավետարաններում չենք հանդիպել²²:

Ձեռագրի առաջին արժանիքը, ինչպես նշվում է հիշատակարանում, «խոյոց և ի հին լարինակաց» արտագրված լինելն է:

Սուրբ Մեսրոպ թարգմանչի «ձեռամբ գրեալ» ավետարանն ընդօրինակում էին «մանասանդ վասն ստուգութեան և ընտրութեան քանի, եւ հրամանի, եւ տնհատի, եւ ամենայն արուեստի»²³: Այդպիսին էր վերաբերմունքը նաև Սահակ Պարթևի ընդօրինակածի նկատմամբ («ի ստուգ եւ լընտիր գաղափարէ Սրբոյն Սահակայ թարգմանչի»)՝²⁴: Սրանք էին ավետարանի ընտիր և ստույգ օրինակները մինչև 10-րդ դարը:

Ինչպես ցույց տվեց Էջմիածնի ավետարանի մասնակի համեմատությունը Մեսրոպ Մաշտոցի գաղափարից ընդօրինակված ավետարանի հետ, դրանք համաձայն են միմյանց, ուրեմն նույն շառավիղին են պատկանում:

1427 թվականին գրիչ Գրիգոր Արծկեցին ավարտում է մի ավետարան «ի գաւառոս Ծամբի ձորոյ, ի մենաստանիս» որ մակնունամբ Մաղարդայ վանք կոչի... ի լաւ և լընտիր արիմակէ...

²² Ցուցակում նշվում են տոներ, համապատասխան ավետարանի անունը (մանրագիր), կատարված քաղվածքի սկիզբն ու վերջը:

Սկիզբը. 281բ, «ի տաններորդ ժամու եղանն ի հովանոցն եւ ընթերնու: (Սովորական մեծության գիր) ավետարան ըստ Դուկայ (մանրագիր). Եւ հովիւք էին ի տեղոջ վերջին (մանրագիր). Որպէս եւ պատմեցաւ նոցա»:

²³ Մատենադարան, ձ. № 10434, էջ 286բ:

²⁴ Մատենադարան, ձ. № 6764, էջ 20ա:

Ահա և մի սրբագրություն (ոչ թե ընդօրինակություն) Մաղարդայ վանքի ստույգ օրինակից, որ կատարվել է 1636 թվականին:

Սյունյաց Արիստակես րաբունապետը Բոնակոթ գոտում մի ավետարան է գրել տալիս Մաղարդայ վանքին նվիրելու համար: Պարզվում է, որ այն սխալաշատ է, այնպես որ «վասն սխալութեան տրա ոչ արժանի համարեցաք կոչել զանուն գծողին»²⁵, գրում է հիշատակագիրը և շարունակում. «Եւ ես... Աստուածատուր... իրիցուկ ծառայ Արիստակէս վարդապետի, և հրամանաւ տորին քազում և խիստ աշխատութեամբ սրբագրեցի զաս»: Դրանից հետո միայն նվիրում են ձեռագիրը Մաղարդայ վանքին... «Եւ Արիստակէս վարդապետս ետու լիշատակ զսուրբ Աւետարանս Ծամբա ձորոյ ի դուռն Ս. Աստուածածնին... Ս. Ստեփանոս Նախավկային...»²⁶:

Սույն ձեռագիրը (Մատենադարան, № 2656) համեմատեցինք Էջմիածնի ավետարանի հետ, իսկ վերջինս՝ Մեսրոպյան գաղափարից կատարված ընդօրինակության հետ:

Համեմատությունից պարզվեց նախ, որ Էջմիածնի ավետարանը իսկապես ընդօրինակված է Մեսրոպյան ստույգ և հին օրինակի շառավիղներից, կամ այն եղել է գաղափարներից մեկը²⁷, և ապա՝ որ Աստվածատուրը Բոնակոթում գրված ավետարանը «քազում և խիստ աշխատութեամբ» սրբագրել է Էջմիածնի ավետարանի հետ համեմատելով²⁸:

Այս ցույց է տալիս վերջապես, որ Բղեն Նորավանքը, հիրավի, եղել է գրչության արվեստի մի հզոր կենտրոն՝ հարուստ մատենադարանով, առաջնակարգ

²⁵ Գրչի անունը, որ հիշվում էր 225բ էջում, ջրնշել են:

²⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 2656, էջ 288ա, 225բ:

²⁷ Ձեռագիրը երբեմն արտագրում կամ սրբագրում էին մի քանի օրինակից: Ավագ գրիչը հիշում է Սահակին, «զի շնորհեաց մեզ օրինակ ընտիր... զՍամուկն... որ կրկին այլ արիմակ, որ ստուգեցաք, զԿարապետ քահանայն, որ միտ արիմակ այլ շնորհեաց, որ կոչի Մուրդանեցի... Յորժամ աւարտումն հասաւ, եղաք զերիս ընտիր և անուանի աւետարանքս և ստուգեցաք որ մին շառաւիղաք էին գրած» (Մատենադարան, ձեռ. № 280, էջ 284բ, 1310 թ.):

²⁸ Հանի որ Մեսրոպյան (10434) և Էջմիածնի (2874) օրինակները նույն շառավիղից են, քաղվածքը բերում ենք մեկ անգամ, որի սկզբում դնում № 10434, իսկ վերջում՝ 2874 ձեռագրերի էջերը:

սանցքում: Պրականիշերի շուրջ եղած գունավոր շրջանակները հետագայում են արված, ընթերցվածների շրջանագարդերի հետ միաժամանակ, ուրիշ ծաղկողի կողմից, ամենայն հավանականությամբ ԺԲ դարում:

Ճեռագրի առաջին թերթի զույգ էջերը զբաղեցնում է Եվսեբիոս Կեսարացու թուղթը՝ ուղղված Կարպիանոսին (1ա, բ): Օքել խորանի մեջ գրադաշտում գեղեցիկ աղյուսակ գրով և մուգ թանաքով շարադրված է նամակը. Ամուլն Աղեկսանդրացու... առանց խորագրի և զբաղեցնում է 29 (+2 տող քերված): Մյուս էջում շարունակությունն է՝ նույն գրով, բաց դեղնավուն թանաքով և զբաղեցնում է 22 տող. ուստի տառերը մի փոքր մեծ են: Պարզվում է, որ թղթի գրիչ-նկարողը առաջին երեսը նույնպես դեղնավուն թանաքով է գրել, բայց սխալ է թույլ տվել (հավանաբար մի քանի տող կրկնել է), ուստի պատճառով ամբողջ գրադաշտը քերել է, ապա վերնագիրը գրել խորանի վերևում, էջի վերին լուսանցքում, մի տողի վրա՝ «Եւսեբիոս Կարպիանոսի սիրելոյ եղբար ի տէր ողջուն» (աժմ եզրը սուսընձած կտորի տակ ծածկված է): Իսկ նամակը գրել է խորանի մեջ՝ քերածի վրա և թանաքով, ավելի խիտ և համեմատաբար մանր գրով, այնպես որ մերթնից երկու տող մնացել է ազատ, անկրկնագիր: Փաստորեն այս էջը մեզ հայտնի ամենահին կրկնագիրն է հայերեն ձեռագրերի մեջ:

Հաջորդ հինգ էջերում համաբարբառի խորաններն են, որոնցում տեղավորված են Ա.—Ժ կանոնները: Մեզ հայտնի թվագիր հնագույն համաբարբառն է սա, որ հասել է մեզ ամբողջությամբ և արժանացել յուրջ ուսումնասիրության՝ համարվելով համաբարբառի հնագույն և ինքնատիպ նմուշներից մեկը²⁹:

Կանոնների խորանը եզրափակում է չորս սյուններից կազմված չքեղ տաղավառիկը: Խոյակների վրա հանգչում է կորած և կտոր, որին պատկում է երկրագունդը՝ խաչո վրան:

Ուսումնասիրելով Էջմիածնի ավետարանի զարդանկարված կամարները, Ս. Տեր-Ներսեսյանը գտնում է, որ աղայսիք կան և՛ հայկական, և՛ բյուզանդական ձեռագրերում և ունեն օարդանկարման մի ընդհանուր ձև. որը նմանվում է Ռաբուլաի ավետարանում կիրառվածին: Էջմիածնի

ավետարանի մանրանկարները նմանվում են ոչ միայն 9-րդ և 10-րդ դարերի հայկական, այլ և նույն ժամանակաշրջանի բյուզանդական ձեռագրերին... ուրեմն նրանցում երևում են ոչ թե 6-րդ դարի սիրիական մանրանկարներին բնորոշ գծեր, այլ՝ 9-րդ և 10-րդ դարերի հայկական ու բյուզանդական ձեռագրերին հատուկ նկարագիրը³⁰:

Էջմիածնի ավետարանի մանրանկարները կազմում են ամբողջական մի նկարաշար: Ամենից առաջ պատկերված է Քրիստոսը՝ բազմած գահին, երկու սրբերի միջև, որոնք թերևս Պետրոսն ու Պողոսն են: Հետևում են ավետարանիչների, Տիրամոր ու Մանուկի և, ի վերջո, Իսահակի զոհաբերության նկարները: Այսպիսով նկարների շարքն ավարտվում է ֆիգուրներով. նախ՝ գրքի հերոսները, որ Քրիստոսն է, ապա՝ գալիս են հեղինակները, այսինքն՝ ավետարանիչները:

Բուն նկարազարդումը ի հաշտ է գալիս հաջորդ երկու մանրանկարներում, որոնք ամփոփում են գրքի բովանդակությունն ու խորհրդանշում քրիստոնեական կրոնի և ուսմունքի հիմնական երկու սկզբունքները՝ «Աղոթող Տիրամայրը մանուկ Հիսուսի հետ», որպես մարդկության խորհրդանշան, և «Իսահակի զոհաբերությունը», իբրև խաչելության և փրկության խորհրդանշան:

Էջմիածնի ավետարանի պատմողական, պատմական բնույթի նկարաշարը Ս. Տեր-Ներսեսյանը համարում է խորհրդանշական նկարազարդում, որը պետք է Հայաստանում լայն ճանաչում գտած լինեք ավելի վաղ, քան 10-րդ դարը: «Այն հանգամանքը, որ նա շարունակել է օգտագործել Հայաստանում, նրա արվեստի հնամենի էությանը համապատասխանող մի հատկանիշ է... որ Էջմիածնի ավետարանի մանրանկարները ոչ թե արտասովոր նմուշներ են, այլ, ընդհակառակը, լիովին համապատասխանում են Հայաստանի նկարչական այն ժամանակաշրջանի ժառանգությանը»³¹:

²⁹ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Էջմիածնի ավետարանի սկզբի թերթերի մանրանկարների թվականը, «Հայ արվեստը միջնադարում», Երևան, 1975, էջ 34: Հեղինակը նույն տեղում ծանոթագրում է. «Սույն բացատրության համար պարտական ենք պրոֆ. Գ. Միլլեին: Տաղավառիկը, հավանաբար, նույնպես նույն գաղափարի հետ է առնչվում, այն թերևս ներկայացրել է սրբավայրը, որտեղ կատարվում է զոհաբերությունը»:

³¹ Նույն տեղում, էջ 49, 51,

²⁹ Carl Nordenfalk, Die Spätantiken Kanonalen, Textband, Göttenborg, 1938:

Օիշտ է նկատում Ա. Տեր-Ներսեսյանը, որ մոտավորապես 11—12-րդ դարերից սկսած, հայկական ձեռագրերում ավետարանի տեքստը կանոնավորապես բաժանվում էր գլուխների, ընդ որում յուրաքանչյուրն ունենում էր զարդագիր սկզբնատառ, իսկ հարակից լուսանցքում նկարված էր լինում գլխի համարը ցույց տվող մի զարդանկար: Էջմիածնի ավետարանում զարդանկարների անկանոնությունից ու զարդագիր սկզբնատառերի բացակայությունից ելնելով՝ հեղինակը գտնում է, որ ձեռագրի ընդօրինակության ժամանակ տեքստը գլուխների բաժանված չի եղել: «Մեզ հայտնի չէ,— գրում է նա,— թե հայերեն ձեռագիր ավետարանները երբ են ծիսական օգտագործման նպատակով եւթարկվել նման մասնատումների: Հնագույն շրջանի մի քանի ձեռագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 10-րդ դարում այն դեռևս սովորույթ չէր դարձել»³²: Վկայակոչել է Լազարյան, Մլքե թագուհու և Բրիտանական թանգարանի 10-րդ դարի ավետարանները:

Նկատենք, սակայն, որ «Ավետարանի տեքստը կանոնավորապես բաժանված էր գլուխների» Եվսեբիոս Կեսարացու ձեռքով, և դրանք նշանակվում էին լուսանցքում բաժանարարներով: Լազարյան ավետարանը նույնպես այդպիսի նշանակումներ ունի, որոնք երևում են նաև լուսատիպ նմանահամության մեջ³³: Հետագայում է դրվել լուսանցքների զարդանկարը այդ բաժանարարի տեղում, նրա վրա, կամ նրա մոտ: Այդպես է նաև Էջմիածնի ավետարանում. շրջանակները և նրանց մեջ գրված թվերը ԺԱ կամ հաջորդ դարից են և Հովհաննեսին չեն պատկանում, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ա. Տեր-Ներսեսյանը: Բայց բաժանարարներով նշված են գլխավոր ավետարանները Հովհաննես գրչի ձեռքով. նրան են պատկանում ինչպես գլխահամարները, այնպես էլ ցրվացանկի գրությունները, որոնք գրված են տարբեր գրիչ-գործիքներով: Այդ նույն գոերով է գրված Տոնացույցը խառն կամ շղագրով, որից հետո էլ Հովհաննեսը գրել է վերջին հիշատակագրությունը՝ երկաթագրով, ապա առ կազմվում և հանձնվում է Բղենո Նորավանդին «ի վայելումն մանկանց Նոր Սիոնի»:

³² Ա. Տեր-Ներսեսյան, Էջմիածնի ավետարանի սկզբի թերթերի մանրանկարների թվականը, «Հայ արվեստը միջնադարում», Երևան, 1975, էջ 34:

³³ Անտարան, լուսատիպ նմանահամություն, Մոսկվա, 1899, էջ... 211ա, 214ա, 222ա, 223ա, 224ա, 226ա, 227 ...

*
*

Մի քանի խոսք գույգ թերթերի մասին. ինչպես ասացինք, այժմ դրանք, որպես միմյանց կից թերթեր, գտնվում են ձեռագրի վերջին պրակի մեջտեղում (228, 229 թերթ): Հնարավոր է, որ դրանք միմյանց հաջորդող թերթեր են եղել, ինչպես երևում է նկարների բովանդակությունից, բայց իրար կից չեն եղել, այնպես դրանք կրկին կից դարձնելու հարկ չէր լինի: Բանն այն է, որ 4—5 ա մ լայնություն ունեցող կաշվի երկու կողմերին թելով ամուր կարելով թերթերը՝ կցել են միմյանց և ծալելով կարել պրակի մեջտեղում: Այդուհանդերձ, դրանք դարձյալ փոքր են բուն ձեռագրի թերթերից: Մեջտեղի կաշին և՛ մշակմամբ, և՛ տեսքով տարբերվում է թերթերից: Այս թերթերի բնությունն է նվիրված Սիրարիի Տեր-Ներսեսյանի «7-րդ դարի հայկական մանրանկարչությունը և Էջմիածնի ավետարանի մանրանկարները» ուսումնասիրությունը³⁴: Վերջին երեսուն տարիներին կատարված աշխատանքները, ինչպես և հուշարձանների ու գրական սկզբնաղբյուրների առավել ուշադիր ուսումնասիրությունն հեղինակին բերել են այն համոզման, որ դեռևս շատ վաղ ժամանակներում հայկական եկեղեցիները զարդարված են եղել կրոնական թեմաներ պատկերող որմնանկարներով³⁵: Այնուհետև, քննելով այդ որմնանկարներն ու սկզբնաղբյուրները, գիտնականը եզրակացնում է. «Անտարանույն աճիրաժեշտ է հայերին վերագրել այս բարձրորակ մանրանկարները ու հավաստել, որ դեռ վաղ ժամանակներից նկարազարդման արվեստը Հայաստանում ունեցել է հանճարեղ մշակում»:

Նշված մանրանկարների ստեղծած հետաքրքրությունը դուրս է գալիս տեղական կամ ազգային շրջանակներից, որովհետև դրանք վկայում են ավետարանի նկարազարդման մի այնպիսի տիպի մասին, որից այդ մուշ չի պահպանվել³⁶:

Ինչպես տեսանք, Էջմիածնի ավետարանից, որպես ստույգ և ընտիր օրինակից, ընդօրինակություններ և սրբագրություններ են կատարել Մաղարդա վանքում: Բայց ընդօրինակության արժանի է համարվել ոչ միայն ավետարանի բնագի-

³⁴ Սիրարիի Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, էջ 56—63:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 56:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 58:

րը, այլև՝ ակարները... որմերի վրա, որպես որմնաքանդակներ:

Ավետարանը գրվելուց յոթանասուներեք տարի անց, 1068 թ., կառուցվում են այժմ կիսականգուն հուշարձաններ, որոնք, «բացի ճարտարապետական ինքնատիպ և բարձրարվեստ գործ լինելուց, իրենց զարդաքանդակների առատությամբ և վարպետությամբ արվեստի մեծարժեք նմուշներ են: Դրանցից առանձնապես հետաքրքիր և ձեռագրի մանրանկարների հետ առավել առնչություն ունեցողները սրբաքանդակներ են», գրում է Ս. Բարխուդարյանը³⁷: Ապա, համեմատելով քանդակներն ու ավետարանի մանրանկարները, նա նկատում է շատ սերտ կապ և նմանություն ոչ միայն նրանց ընդհանուր, կրոնական բովանդակության, այլև պուժենների դասավորության, քանդակների և մանրանկարների փոքրիկ ճարտարապետական և օրնամենտալ ձևավորման, ֆիգուրների մանրամասների անհամաչափության, դիմագծերի սառնության և գրեթե անշարժության մեջ: Երկու դեպքում էլ ֆիգուրների մանրամասները—մատներ, եղունգ-

ներ, մագեր, նույնպես և զգեստների մանրամասներ—մշակված են քծախնդրությամբ, իսկ ձեռագրի մանրամասների ֆոնի պայտաձև կամարներով խորանները, միևնույն կոմպոզիցիայի զուգ ֆիգուրները զուգ խորանների մեջ դնելը, հարդարանքի մեջ մեանդրի զանազան այլաձևությունների օգտագործումը սերտորեն առնչվում են թե՛ բարձրաքանդակներին, թե՛ հուշարձանի մուտքերի կամարներին և թե՛ նրանց շրջանակները զարդարող մեանդրի վերին աստիճանի վարպետորեն քանդակված և այլաձև օրինակներին:

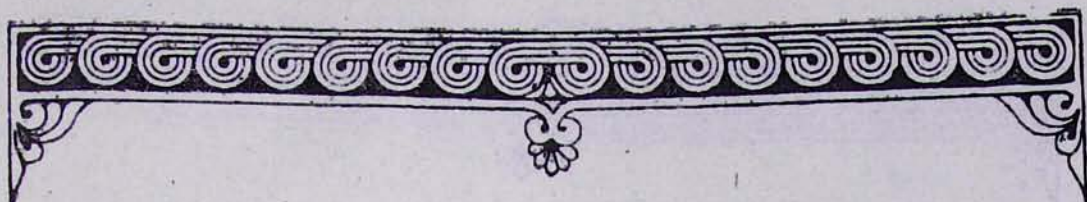
«Ընդհանուր առմամբ,— եզրակացնում է հեղինակը,— հուշարձանի պատկերաքանդակները գրաֆիկ ու գրքաին են և մանրանկարից օրինակված լինելու տպավորություն են թողնում»³⁸:

Իսկ հետագայում մուծված թերթերից Մոզերի երկրպագությունն նկարից արտաճնարված է հենց Էջմիածնի ավետարանի 10ա էջի ստորին լուսանցքում ԺԲ դարի մի նկարչի ձեռքով: Այդ ժամանակ են կատարված մյուս լուսանցագրերն ու լուսանցանկարները:

(Ծարունակելի)

³⁷ Ս. Բարխուդարյան, «Էջմիածնի ավետարանի» գրչության վայրը, «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, № 4, 1958, էջ 48:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 58—59:



«ЭЧМИАДЗИН»
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(ЯНВАРЬ 1990 г.)

1. Проповедь Католикоса всех армян Вазгена I на Святое Рождество в Кафедральном соборе св. Эчмиадзина, 6 января 1990 г. (стр. 3—4).

2. Обмен приветственными телеграммами и посланиями в связи с Новогодним и Рождественским праздниками между Католикосом всех армян Вазгеном I и духовными архипастырями сестер-Церквей (стр. 5—7).

3. Поздравительные послания Католикоса всех армян Вазгена I трем преосвященным престолом, предстоятелям церковных епархий и церковным общинам Армянской Апостольской Церкви по случаю Нового Года и Святого Рождества (стр. 8—9).

4. Обмен телеграммами между Католикосом всех армян Вазгеном I и высокопоставленными государственными лицами по случаю Нового Года (стр. 10—13).

5. Телеграмма Католикоса всех армян Вазгена I Его Святейшеству Пимену Патриарху Московскому и всея Руси Православной Русской Церкви по случаю пожертвования в Фонд помощи русским беженцам из г. Баку, 10 января 1990 г. (стр. 14).

6. Приветственное послание Католикоса всех армян Вазгена I архиепископу Гюту Нагашяну по случаю переоткрытия армянской церкви в Амстердаме, 14 ноября 1989 г. (стр. 15).

7. Торжественная церемония переоткрытия армянской церкви в Амстердаме, 26 ноября 1989 г. (стр. 16—17).

8. Сообщение Канцелярии Эчмиадзинского Католикосата о помощи, поступающей на имя Католикосата из-за рубежа и о ее распределении

пострадавшим от землетрясения, 12 января 1990 г. (стр. 18—19).

9. Сообщение Канцелярии Эчмиадзинского Католикосата, по постановлению Верховного Духовного Совета св. Эчмиадзина об исполнении финансовых взносов ряду Фондам помощи, 25 января 1990 г. (стр. 20).

10. Новогоднее торжество в Первопрестольном Эчмиадзине, 31 декабря 1989 г. (стр. 21—28).

11. Посещение делегации Красного Креста Италии в Первопрестольный Эчмиадзин, 5 января 1990 г. (стр. 29).

12. Церковная хроника Первопрестольного Эчмиадзина за январь месяц (стр. 30—31).

13. Проповедь архиепископа Нерсеса Позапалана в Кафедральном соборе св. Эчмиадзина, 21 января 1990 г. (стр. 32—33).

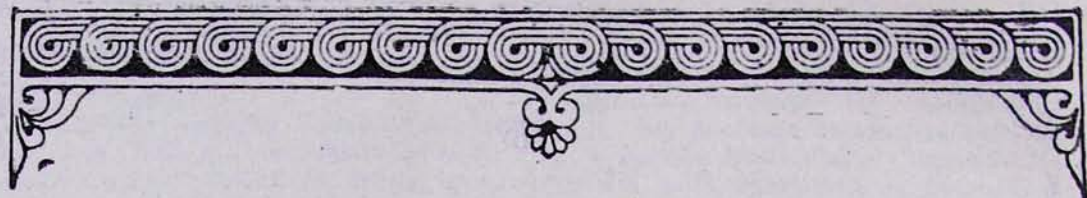
14. Песнь Католикоса Акора Шамахеци, (1759—1763), посвященная св. Эчмиадзину (стр. 34—35).

15. Нерсес Ванакан—Слово заслуги (стихотворение)—(стр. 36).

16. Иеромонах Макарь Ованнисян—Траурная церемония в армянской епархии Ирака, посвященная памяти десяткам тысяч погибших армянских сыновей вследствие землетрясения в Армении, 8 декабря 1989 г. (стр. 37—39).

17. Отец Погос Левон Зекиян—Сочинение Египта как раннее свидетельство церковнологии Армянской Церкви (исследование)—(стр. 40—49).

18. Арташес Матевосян—Эчмиадзинское евангелие (исследование)—(стр. 50—60).



„ETCHMIADZIN“
OFFICIAL MONTHLY OF HOLY ETCHMIADZIN
(JANUARY 1990)

1. The sermon of Holy Christmas of His Holiness Vasken I, the Catholicos of All Armenians, given in the Holy Cathedral of St. Etchmiadzin, 6-th January 1990 (pp. 3—4).

2. The congratulatory cables and letters exchanged between His Holiness Vavken I, the Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, and the spiritual heads of the sister churches, on the occasion of the New Year and Holy Christmas (pp. 5—7).

3. The congratulatory letter of His Holiness written to the three hierarchical Sees of the Armenian Church, all diocesan prelates and church communities, on the occasion of the feasts of New Year and Holy Christmas (pp. 8—9).

4. Exchange of cables between His Holiness and of state high rank personalities of Armenian SSR, on the occasion of the New Year (pp. 10—13).

5. The cable of His Holiness Vasken I to His Holiness Patriarch Pimen of the Russian Church on the occasion of donation that the Armenian Church has given to the Fund of Russian Fugitives from Baku, 10th January 1990 (p. 14).

6. Message of greeting and blessing of His Holiness to His Grace Archbishop Kude Naccashian on the occasion of the reopening of the Armenian Church of Amsterdam, 14-th November 1989 (p. 15).

7. The solemn ceremony of the reopening of Amsterdam's Armenian Church, 26-th November 1989 (pp. 16—17).

8. Communiqué of the Mother See's Chancellory about the received monetary aid in the name of

Holy Etchmiadzin's Catholicosate, for the benefit of the distressed people from the earthquake of Armenia, 12-th January 1990 (pp. 18—19).

9. Communiqué of the Mother See's Chancellory about monetary allocations for a few relief funds by the decision of the Supreme Spiritual Council, 25-th January 1990 (p. 20).

10. New Year festivity in the Holy See, 31-st December 1989 (pp. 21—28).

11. The visit of Italy's Red Cross delegation to Holy See, 5-th January 1990 (p. 29).

12. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and descriptions of the church festivities in the Holy See during the month of January 1990 (pp. 30—31).

13. Sermon of Archbishop Nerses Bozabalain in the Holy Cathedral of St. Etchmiadzin, 21-st January 1990 (pp. 32—33).

14. The hymn of Catholicos Hakob Shamakhelzy devoted to Holy Etchmiadzin (pp. 34—35).

15. Nerses Vanakan—Word of gratitude (poetry)—(p. 36).

16. Reverend Makar Hovhannissian—Commemoration in the Armenian diocese of Iraq devoted to the memory of thousands of Armenians sacrificed during the earthquake of Armenia, 8-th December 1989 (pp. 37—39).

17. Reverend Poghos Levon Zekian—The work of historian Yeghisheh as an ecclesiological testimony of the beginning of Middle Ages' (study)—(pp. 40—49).

18. Artaches Mathevosian—The Gospel of Etchmiadzin (study)—(pp. 50—60).



"ETCHMIADZINE"
ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIÈGE D'ETCHMIADZINE
(JANVIER 1990)

1. Homélie de Sa Sainteté Vasken Ier prononcée le 6 janvier 1990 dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine à l'occasion de la fête de la naissance de notre Seigneur Jésus-Christ (pp. 3-4).

2. Echange de télégrammes et de lettres de félicitation entre Sa Sainteté et les chefs spirituels des Eglises sœurs à l'occasion des fêtes de Noël et du Nouvel An (pp. 5-7).

3. Lettres de félicitation de Sa Sainteté adressées aux chefs des trois sièges hiérarchiques, aux prélats diocésains et aux communautés religieuses de l'Eglise arménienne à l'occasion des saintes fêtes de Noël et du Nouvel An (pp. 8-9).

4. Echange de télégrammes entre Sa Sainteté et les hautes personnalités d'Etat de la RSS d'Arménie à l'occasion du Jour de l'An (pp. 10-13).

5. Télégramme de Sa Sainteté adressé le 10 janvier 1990 à Sa Sainteté Pimen, patriarche de l'Eglise orthodoxe russe, à l'occasion de la donation que l'Eglise arménienne a faite au Fonds d'Assistance des Rescapés Russes de Bakou (p. 14).

6. Message de bénédiction de Sa Sainteté adressé le 14 novembre 1989 à Monseigneur Kude Naccachian, délégué patriarcal pour l'Europe Occidentale et prélat des Arméniens de Paris, à l'occasion de la réouverture de l'église arménienne d'Amsterdam (p. 15).

7. Cérémonie solennelle de la réouverture de l'église arménienne d'Amsterdam (26 novembre 1989) — (pp. 16-17).

8. Communiqué du 12 janvier 1990 de la Chancellerie du Saint-Siège d'Etchmiadzine concernant l'aide financière que le Catholicosat d'Etchmiadzine a reçue en faveur des sinistrés du tremblement de terre survenu en Arménie le 7 décembre 1988 (pp. 18-19).

9. Communiqué du 25 janvier 1990 de la Chancellerie du Saint-Siège d'Etchmiadzine concernant les dons que le Catholicosat de Saint-Etchmiadzine a faits aux différents Fonds d'Assistance sur la décision du Conseil Suprême Spirituel (p. 20).

10. Festivités au Saint-Siège d'Etchmiadzine consacrées au Nouvel An (31 décembre 1989) — (pp. 21-28).

11. La délégation de la Croix-Rouge d'Italie en visite au Saint-Siège d'Etchmiadzine (5 janvier 1990) — (p. 29).

12. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, les sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine au cours du mois de janvier 1990 (pp. 30-31).

13. Sermon de l'archevêque Nersès Bozabalian prononcé le 21 janvier 1990 dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine (pp. 32-33).

14. L'hymne du catholicos Hakob Chamakhétsi (1759-1763) dédiée à Saint-Etchmiadzine (pp. 34-35).

15. Nersès Vanakan — «Paroles de reconnaissance» (poème) — (p. 36).

16. Père Makar Hovhannissian — Commémoration en Iraq des dizaines de milliers d'Arméniens, victimes du tremblement de terre survenu en Arménie (8 décembre 1989) — (pp. 37-39).

17. Père Poghos Lévon Zékian — L'ouvrage de l'historien Yéghiché comme témoignage de l'ecclésiologie de l'Eglise arménienne du haut moyen-âge (étude) — (pp. 40-49).

18. Artachès Mathévossian — «L'évangile d'Etchmiadzine» (étude) — (pp. 50-60).

Խմբագիր՝ ԵՐԱՆՈՒ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ